

Physical expansion of Mashhad during the governorship of Pakravan

Hamzeh Kavosi¹
Seyyed Hossein Raeis-sadat³

Monireh Kazemi Rashed²
Shahzad Sasanpoor⁴

Received: 13/12/2021

Accepted: 14/8/2022

Abstract

Between 1313 and 1320 ASH and during the governorship of Fethullah Pakravan, Mashhad underwent many changes. This article examines these developments in order to answer the basic question of, "What effect did the construction measures of Pakravan have on the physical development of Mashhad?" The establishment of new places and its multiplicity in the city of Mashhad strengthen the assumption that a paradigm-shift has formed in the construction of this period. In general, these places include three categories: 1) Educational, cultural, and health institutions; 2) Factories, and 3) Streets and squares. These factors, in addition to the expansion of the urban space, have promoted the level of urban culture, populization, labor recruitment, and easy access for people to different parts of the city. According to these explanations, the components of the expansion of Mashhad are: 1) How to expand new civilizational institutions in the city; and 2) How to form new thoughts and ideas in relation to urban development. This article describes and analyzes the cases of physical expansion of Mashhad and related issues. Based on the nature of the subject, this research is presented in a descriptive and analytical method and based on library and documentary sources.

Keywords: physical development, Mashhad, Fethullah Pakravan, Mashhad civil, Khorasan governors

---

1. History Department, Shabestar Branch, Islamic Azad University, Shabestar, Iran.
hamzekavosi@yahoo.com

2. History Department, Shabestar Branch, Islamic Azad University, Shabestar, Iran. (Corresponding Author). kazemirashed@yahoo.com

3. History Department, Birjand University, Birjand, Iran. sh_rais@yahoo.com

4. History Department, Central Tehran Branch, Islamic Azad University, Tehran, Iran.
sh.sasanpur@gmail.com

مقاله علمی - پژوهشی

گسترش کالبدی شهر مشهد در دوره استانداری پاکروان

حمزه کاووسی^۱ سیدحسین رئیس‌السادات^۳
منیره کاظمی راشد^۲ شهرزاد ساسان‌پور^۴
تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۳/۲۳ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۰۹/۱۳

مشاهده مقاله منتشر شده: دوره ۱۷، شماره ۱

http://www.farhangekhorasan.ir/article_162139.html

چکیده

شهر مشهد در بین سال‌های ۱۳۱۳ تا ۱۳۲۰ ش. و در دوره استانداری فتح‌الله پاکروان دچار تغییرات زیادی شد. مقاله حاضر حول این تحولات به این پرسش اساسی پاسخ می‌دهد که اقدامات عمرانی پاکروان چه نقشی در تغییرات فضای شهری مشهد داشته است. بحث اصلی بر تأسیس اماکن جدید و تعدد آن در شهر مشهد تمرکز دارد؛ با این واقعیت که نوعی جهش یا تکامل را در توسعه اماکن شهری در این دوره شاهد بوده‌ایم. به طور کلی این اماکن شامل سه دسته می‌شوند: ۱. مؤسسات آموزشی، فرهنگی و بهداشتی، ۲. کارخانه‌ها و ۳. خیابان‌ها و میدان‌ها که هرکدام از آن‌ها نقش مهمی در توسعه شهر داشته‌اند. این عوامل علاوه بر گسترش فضای شهری، باعث ارتقای سطح فرهنگ شهرنشینی، جمعیت‌پذیری، جذب نیروی کار و دسترسی راحت مردم به نقاط مختلف شهر می‌شدند. مؤلفه‌های گسترش مشهد عبارت‌اند از: ۱. چگونگی گسترش مؤسسات تمدنی جدید در شهر، ۲. ورود افکار و اندیشه‌های نو در رابطه با شهرسازی. در این مقاله به توصیف و تحلیل مصداق‌های توسعه فضای شهری مشهد و مسائل پیرامون آن

۱. دانشجوی دکترای تاریخ ایران اسلامی، گروه تاریخ، دانشگاه آزاد اسلامی (واحد شبستر)، شبستر، ایران

hamzekavosi@yahoo.com

۲. استادیار تاریخ ایران اسلامی، گروه تاریخ، دانشگاه آزاد اسلامی (واحد شبستر)، شبستر، ایران (نویسنده مسئول)

kazemirashed@yahoo.com

sh_rais@yahoo.com

۳. استادیار بازنشسته تاریخ ایران اسلامی، گروه تاریخ، دانشگاه بیرجند، بیرجند، ایران

۴. استادیار تاریخ ایران اسلامی، گروه تاریخ، دانشگاه آزاد اسلامی (واحد تهران مرکز)، تهران، ایران

sh.sasanpur@gmail.com

پرداخته شده و از این رو بر اساس ماهیت موضوع، این پژوهش به روش توصیفی و تحلیلی و بر پایه منابع کتابخانه‌ای و اسنادی ارائه شده است.

واژه‌های کلیدی: توسعه فضای مشهد، مشهد، فتح الله پاکروان، عمران مشهد، استانداران خراسان

مقدمه

با گذشت یک دهه از حکومت رضاشاه، توان اقتصادی حاکمیت و جمعیت‌پذیری شهرها که با رشد نسبی فرهنگ عمومی و رسمی همراه بود، به طرح مسائل تازه‌ای دامن زد. این مسائل در ارتباط با شهرها، به توسعه فیزیکی انجامید. در مورد مشهد، بدون شک اولین و مهم‌ترین عامل، وجود حرم رضوی و خیل زائرانی بود که از دور و نزدیک وارد این شهر می‌شدند و در نتیجه از جهات اقتصادی و اجتماعی بر گسترش شهر مشهد تأثیر مستقیم می‌گذاشتند؛ از جمله اینکه عبور و مرور در شهر افزایش یافته و نیاز به احداث خیابان‌های جدید بیشتر احساس می‌شد. از طرفی با اسکان‌پذیری و نیاز به توسعه خدمات شهری، مشهد چشم‌انداز تازه‌ای را پیش روی خود می‌دید و مؤسسات جدید تمدنی در دهه دوم حکومت پهلوی به شکل بنیادین از جهات مختلف، حرکتی سخت ارزشمند را تجربه کرد. حرکتی که با همه چالش‌های نیروهای واپس‌گرا با یک پشتوانه سیاسی و فرهنگی قوی به پیش می‌رفت و در عرض یک دهه فضای فیزیکی شش کیلومترمربعی مشهد، به بیش از ۱۵ کیلومتر مربع توسعه پیدا کرد. در دهه اول سلطنت رضاشاه (۱۳۰۴-۱۳۱۴ش.) اقداماتی از قبیل احداث خیابان‌های جدید و تأسیس بیمارستان شاه‌رضا، باعث گسترش شهر مشهد شد و در شش سال آخر سلطنت رضاشاه و در دوره استانداری پاکروان این اقدامات با سرعت بیشتری ادامه پیدا کرد. پاکروان در سال ۱۳۱۳ش. به استانداری خراسان رسید و پس از اینکه اسدی در سال ۱۳۱۴ش. اعدام شد، پاکروان به نیابت تولیت آستان قدس نیز منصوب شد.

شهرها همواره با تأثیرپذیری از عوامل گوناگون شکل می‌گیرند و گسترش می‌یابند. رشد و گسترش شهر در یک پهنه جغرافیایی، معلول شرایط و محیط خاص در آن مکان و در زمان خاصی است و یک مجموعه شرایط در پیدایش و پویایی آن مؤثرند که عبارت‌اند از:

۱. شاخص‌های محیط طبیعی: از جمله شاخص‌هایی هستند که در توسعه فضای شهرها نقش بارزی ایفا می‌کنند. استقرار و توسعه فیزیکی شهرها در وهله اول به علت شرایط محیطی و جغرافیایی آنهاست. مکان و موقعیت طبیعی شهرها می‌تواند در پیدایش، گسترش و یا انقراض شهرها نقش مؤثری داشته باشد. در طول تاریخ، حیات شهرها همواره در ارتباط تنگاتنگ با محیط طبیعی شکل گرفته است.

۲. عوامل فرهنگی و اجتماعی: تأثیر این عوامل در شهرسازی و برنامه‌ریزی شهری گسترده است. هر شهر و مجموعه شهری، متأثر از علایق و خصوصیات فرهنگی و اجتماعی است و تمام سبک‌های شهرسازی ریشه در عوامل فرهنگی و اجتماعی دارد.

۳. عوامل اقتصادی: اقتصاد یک شهر عاملی مؤثر برای توسعه شهر است. روند توسعه فیزیکی شهرها با رشد اقتصادی آنها رابطه مستقیم دارد. به طور کلی فعالیت‌های اقتصادی موجب اشتغال، جذب جمعیت و گسترش شهرها می‌شود.

۴. تاسیس و تمرکز مراکز اداری، سیاسی، خدماتی، درمانی، رفاهی، آموزشی و فرهنگی، در شهرهای خاص از دلایل مهاجرت به این شهرها و به تبع آن، افزایش رشد جمعیت و گسترش کالبدی شهرها می‌شود (غروی، هوشیار و ضیافتی، ۱۳۹۸: ۴-۵).

پیشینه تحقیق

کتاب تاریخ معاصر مشهد (دو جلد) اثر دکتر یوسف متولی حقیقی (۱۳۹۲) به تحولات سیاسی و اجتماعی مشهد از انقلاب مشروطه تا انقلاب اسلامی پرداخته است. در این اثر ارزنده که شاید یکی از معدود پژوهش‌های معاصر در رابطه با تاریخ معاصر مشهد باشد، مطالب زیادی وجود دارد که می‌تواند مورد استفاده پژوهشگران گسترش کمی مشهد قرار گیرد. اثر دیگر، مشهد در آغاز قرن چهارده هجری مشهور به گزارش مکتب شاهپور به خامه مرحوم محمدتقی مدرس رضوی و علی اکبر فیاض است. این کتاب در سال ۱۳۸۶ ش. توسط مهدی سیدی ویراستاری و با تعلیقات به چاپ مجدد رسیده است. در این کتاب، مطالب بسیاری راجع به گسترش کالبدی مشهد یافت می‌شود که در تحقیق پیش رو مورد استفاده قرار گرفته است. با اینکه مطالب کتاب، همزمان با روی کار آمدن پاکروان نوشته شده است؛ نویسندگان مقالات به‌درستی فضای فیزیکی شهر مشهد

را توصیف کرده‌اند. پژوهش دیگر، مقاله «جغرافیای شهر مشهد» اثر عباس سعیدی (۱۳۴۴) است. این مقاله به توصیف اوضاع شهر مشهد در دوره معاصر و به‌خصوص در آغاز دوره رضاشاه پرداخته است. در این مقاله مطالب بسیاری راجع به گسترش کمی مشهد یافت می‌شود که در تحقیق پیش رو قسمت‌هایی از آن مورد مطالعه قرار گرفت و نکات لازم استخراج شد و مورد استفاده قرار گرفت که عبارت‌اند از: الف) ویژگی‌های مشهد در دوره رضاشاه با ارائه نقشه و تراکم جمعیت در برخی قسمت‌های شهر و ب) خیابان‌های احداث‌شده مشهد و شکل‌گیری محلات جدید در همان دوره. اثر ارزنده *تاریخچه آموزش و پرورش نوین مشهد و اداره کل خراسان*، اثر ایرج آقاملایی (۱۳۸۴) که خود دبیر آموزش و پرورش بوده، یکی از مهم‌ترین پژوهش‌هایی است که درباره تاریخچه آموزش و پرورش شهر مشهد انجام شده است. مطالب کتاب به نقش مراکز آموزشی در گسترش کمی مشهد اشاره دارد و از این طریق یاریگر ما در این پژوهش بوده است. تاریخ شفاهی: اگرچه منابع اطلاعاتی این نوشتار بیشتر داده‌های کتابخانه‌ای و اسنادی است؛ اما در برخی موارد برای روشن‌شدن امر، از اطلاعات معمرین و افرادی که در آن دوره می‌زیسته‌اند استفاده شده است.

زندگی اداری و سیاسی پاکروان

فتح‌الله معروف به مشیر حضور، در سال ۱۲۵۹ش. در تبریز متولد شد. پدرش میرزا کاظم‌خان، مشیر لشکر بود. او پس از انجام تحصیلات مقدماتی برای ادامه تحصیل به فرانسه رفت و در مدرسه نظامی سن سیر^۱ پاریس مشغول به تحصیل شد. وی پس از اتمام تحصیلات به ایران بازگشت و در سال ۱۲۸۰ش. وارد وزارت امور خارجه شد و به مقام کنسولی، سفارت و کفالت وزارت امور خارجه رسید. پاکروان چند سال سفیر ایران در مسکو بود و پس از بازگشت از این مأموریت در اواخر مهرماه ۱۳۱۳ش. به استانداری خراسان منصوب شد (عاقلی، ۱۳۸۰، ج ۱: ۳۶۴). پس از دستگیری محمدولی اسدی، نایب تولیت آستان قدس در سال ۱۳۱۴ش. به دلیل واقعه گوهرشاد، مقام نیابت تولیت آستان قدس نیز به وی واگذار شد (جلالی، ۱۳۷۷: ۶۷). به هنگام ورود ارتش شوروی به خراسان در شهریور ۱۳۲۰ش. با اینکه سرلشکر محتشمی فرمانده

لشکر خراسان، به سوی یزد فرار کرد، پاکروان، ثابت قدم در مشهد باقی ماند و امور این شهر و سایر شهرهای خراسان را مدیریت کرد؛ از این رو شاید بتوان پاکروان را قوی‌ترین استاندار خراسان در یکصد سال اخیر دانست (میرنیا، ۱۳۷۴، ج ۲: ۱۷۰-۱۷۱).

پاکروان خود برای حفظ آرامش و رفع نگرانی مردم و تأمین نان و ارزاق عمومی شهر اقدامات لازم را انجام داد و به این منظور دستور داد از انبار غله دولتی و آستان قدس به مقدار مورد نیاز، گندم تهیه و نان مردم شهر تأمین شود (متولی حقیقی، ۱۳۹۲، ج ۲: ۲۳۰). پاکروان به دلیل اقامت در مسکو و آشنایی با زبان روسی، با مذاکره با مقامات ارتش شوروی، نظر موافق آن‌ها را برای برقراری آرامش و عدم دخالت آن‌ها در امور شهر و استقرار مجدد کلانتری‌های شهر مشهد و شهرداری‌های سایر شهرهای خراسان و فعالیت ژاندارمری در شهرها و روستاها جلب کرد. وی برای رسیدگی به مایحتاج عمومی، همه وقت و همه جا حضور پیدا می‌کرد و به امور نظارت می‌نمود. او نیروهای پراکنده انتظامی را جمع‌آوری و با استقرار نظم و امنیت، از شرارت و بی‌نظمی در شهرها و راه‌ها جلوگیری کرد. به هر حال با برقراری آرامش در شهر، ادارات دولتی مجدداً شروع به کار کردند (میرنیا، ۱۳۷۴، ج ۲: ۱۸۸-۱۸۹). پاکروان تا آذرماه ۱۳۲۰ ش. در سمت استانداری خراسان باقی بود و سپس به تهران احضار و علی منصور (منصورالملک) نخست‌وزیر مستعفی، به استانداری خراسان و نیابت تولیت آستان قدس منصوب شد (جلالی، ۱۳۷۷: ۸۵).

اقدامات آموزشی، فرهنگی و بهداشتی دوره پاکروان

بررسی اقدامات آموزشی، فرهنگی و بهداشتی در این قسمت، در واقع بررسی گسترش فضاهای آموزشی، فرهنگی و بهداشتی دوره پاکروان است؛ زیرا این فضاها سبب گسترش فضای شهری مشهد شدند. با تأسیس مدارس و مراکز بهداشتی و فراهم کردن آب و برق، سکونت در محلات جدید نهادینه شد و تثبیت یک منطقه از نظر اسکان‌پذیری، امکان به‌وجود آمدن محلات دیگر را نیز فراهم کرد و همین‌طور به تدریج شهر گسترش یافت.

دانشسرای مقدماتی

پس از تصویب قانون تربیت معلم در سال ۱۳۱۲ش. دولت تصمیم گرفت دانشسراهای مقدماتی را برای تربیت معلم در سراسر کشور تأسیس کند و از این رو دانشسرای مقدماتی پسرانه مشهد در سال ۱۳۱۳ش. تأسیس شد (تمدنی، ۱۳۱۵: ۷۳). این دانشسرا در آبان ماه ۱۳۱۳ش. با پذیرش ۳۰ دانش‌آموز، توسط اداره معارف رسماً افتتاح شد و شروع به کار کرد. محل این دانشسرا ابتدا در نزدیک باغ نادری در منزل اجاره‌ای قرار داشت و پس از مدتی اداره معارف، در خیابان شاه‌رضای شمالی و در نزدیک بیمارستان آمریکایی، زمینی بدین منظور خرید و ساختمان دانشسرای مقدماتی در آن مکان احداث شد. در ۱۶ آبان ماه ۱۳۱۳ش. طی مراسمی با حضور آقای حسن ذوقی رئیس معارف، دانشسرای مقدماتی مشهد شروع به کار کرد (بهار، ۱۳۱۳ الف: ۱؛ همان، ۱۳۱۳ ج: ۱؛ موسوی، ۱۳۱۳ الف: ۱).

دانشسرای دخترانه مشهد نیز در سال ۱۳۱۵ش. در مشهد با هدف تربیت معلم برای دختران تأسیس شد. تحصیل در این آموزشگاه رایگان بود و علاوه بر این، دانش‌آموزان حقوق نیز دریافت می‌کردند. دانش‌آموزان این آموزشگاه علاوه بر فراگیری دروس عمومی، اصول خانه‌داری و نگهداری از کودکان را نیز فرامی‌گرفتند. فارغ‌التحصیلان این آموزشگاه پس از فراغت از تحصیل، موظف بودند به مدت پنج سال در دبستان‌های دولتی خدمت کنند (رضایی مکی، ۱۳۷۸: ۶۷-۶۶). ریاست این مرکز را خانم آزادمرد بر عهده داشت و محل دانشسرا ابتدا در محل دبیرستان شاهدخت (آزادگان کنونی) بود؛ اما با احداث ساختمان جدید در سال ۱۳۳۶ش. به پنجراه سناباد (مرکز کامیاب فعلی) منتقل شد (متولی حقیقی، ۱۳۸۴: ۲۱۸). بدون شک تأسیس دانشسرای مقدماتی در مشهد که سبب ورود خانواده‌ها از سرتاسر خراسان به این شهر می‌شد، در رفت‌وآمد به شهر و علاقه آن‌ها به سکونت در این شهر بی‌تأثیر نبوده است.

هنرستان صنعتی

از دیگر اقدامات مهم دوران استانداری پاکروان تأسیس هنرستان صنعتی در مشهد بود که رشته‌های مختلف صنعتی مانند آهنگری و درودگری در آن تدریس می‌شد. در زمان تأسیس هنرستان‌های صنعتی، اداره صنعت و معادن که مسئولیت اداره هنرستان‌ها را بر عهده داشت، به

توسعه و تأسیس مدارس فنی اقدام کرد (آقاملایی، ۱۳۸۴: ۲۲۳). در تابستان ۱۳۱۵ ش. تئودور هنل^۱ آلمانی به همراه آقایان ناصحی و نصیری از سوی اداره صنعت و معادن به مشهد آمدند و هنرستان صنعتی مشهد را تأسیس کردند. این هنرستان در اواخر مهرماه سال ۱۳۱۵ ش. افتتاح شد و فعالیت خود را با تعداد ۴۳ هنرجو آغاز کرد (دبیرستان حرفه‌ای و هنرستان صنعتی مشهد، ۱۳۳۶: ۷؛ پیشه‌ور، ۱۳۴۹: ۶۹-۷۰). محل این هنرستان ابتدا در خیابان جهانبانی (چمران کنونی) و بعداً به محل دائمی خود؛ یعنی میدان تقی‌آباد انتقال یافت (متولی حقیقی، ۱۳۸۴: ۲۱۳).

دانشکده علوم معقول و منقول

در عصر پهلوی علاوه بر نظارت بر مدارس علوم دینی، سعی شد مدارس دینی جدید نیز ایجاد شود و از این‌رو در مشهد اقدامات متعددی از سوی اداره معارف انجام گرفت. در دوره نیابت تولیت اسدی در جریان احداث فلکه حضرت، یکی از مدارس علوم دینی، معروف به مدرسه فاضل‌خان یا مدرسه فاضلیه تخریب شد و از درآمد موقوفات آن در سال ۱۳۱۱ ش. مؤسسه علوم معقول و منقول در محل مدرسه میرزا جعفر، واقع در صحن عتیق تأسیس شد (مؤتمن، ۱۳۵۵: ۳۰۳). در سال ۱۳۱۴ ش. و در دوره استانداری پاکروان، وزارت معارف، مدرسه میرزا جعفر را به عنوان دانشکده علوم معقول و منقول به رسمیت شناخت. برنامه دانشکده طبق مقررات وزارت معارف تنظیم شد و برای تدریس علوم اسلامی، تاریخ و زبان خارجه، اساتید و فقهای مشهور دعوت شدند (آستان قدس رضوی: سند شماره ۱۰۰۰۸۹/۸۴؛ آزادی، ۱۳۱۴ ب: ۱). ریاست این دانشکده را در ابتدا علی‌اکبر شهابی بر عهده داشت و در سال ۱۳۱۷ ش. ریاست آن به آقای رازانی واگذار شد؛ اما از ابتدای سال ۱۳۱۹ ش. شعبه معقول آن به دانشکده حقوق تهران و شعبه منقول به دانشسرای عالی تهران منتقل شد (آموزگار، ۱۳۱۸ ب: ۱؛ آقاملایی، ۱۳۸۴: ۲۵۸).

دبیرستان فردوسی

دبیرستان فردوسی در واقع همان دبیرستان دانش بزرگ‌نیا بود که پس از مشروطه در کوچه پنجه مشهد (اواخر خیابان طبسی امروز) تأسیس شده بود و جزو قدیمی‌ترین دبیرستان‌های شهر مشهد محسوب می‌شد. در سال ۱۳۱۳ ش. و قبل از برگزاری همایش هزاره فردوسی، احداث دبیرستانی به نام فردوسی در دستور کار برگزارکنندگان همایش قرار گرفت و از این رو ساختمان جدیدی به نام دبیرستان فردوسی از سوی اداره معارف در ابتدای خیابان فردوسی (دانش غربی) ساخته شد و تشکیلات دبیرستان بزرگ‌نیا به دبیرستان تازه تأسیس انتقال یافت (دبیرستان فردوسی مشهد، ۱۳۱۵: ۱۱، ۱۵؛ متولی حقیقی، ۱۳۸۴: ۱۷۹). پس از فوت دانش بزرگ‌نیا، به پاس خدمات اجتماعی و فرهنگی او خیابان فردوسی نیز به خیابان دانش تغییر نام یافت^۱ و دبیرستان دانش بزرگ‌نیا نیز مجدداً در همین خیابان شروع به کار کرد.

دبیرستان ایراندخت و شاهدخت

تأسیس مدارس دخترانه در شهر مشهد به دلیل جنبه مذهبی شهر مشهد، با موانع و مشکلاتی زیادی روبه‌رو بود؛ از جمله اینکه برخی متعصبین به مردم تلقین می‌کردند که تحصیل دختران مخالف شرع انور است و جایز نیست! آن‌ها یکی از نشانه‌های عفت زنان را نداشتن سواد و در خانه ماندن، می‌دانستند و از رفتن دختران به مدرسه جلوگیری می‌کردند. آن‌ها مدارس را مرکز فساد و مؤسسان مدارس را به بی‌عفتی متهم و بایی و بهایی می‌نامیدند. مخالفین گاهی تابلوی مدارس را نیز سنگ‌باران می‌کردند و با گماشتن افراد خودسر و قشری در مسیر مدرسه، محصلین و معلمان مدارس دخترانه را مورد اذیت و آزار قرار می‌دادند (رضایی مکی، ۱۳۷۸: ۳۴؛ آذری خاکستر، ۱۳۹۵ الف: ۳۳). علاوه بر آن برخی از متعصبین، مؤسسين مدارس را با ناسزاگویی و تهمت، تهدید به به‌آتش‌کشیدن مؤسسه، تخریب و تعطیلی مدارس می‌کردند. از دیگر مشکلات مدارس دخترانه شهر مشهد می‌توان این موارد را برشمرد: نداشتن بودجه کافی، کمبود محل آموزشی، عدم حمایت مسئولان و شخصیت‌ها و حتی مخالفت آن‌ها، عدم استقبال والدین از

۱. مصاحبه با هاشم منتجبی، مشهد، تاریخ مصاحبه ۱۳۹۸/۵/۲۵

مدارس دخترانه و نگرانی از آینده محصلان این مدارس. در آن دوره برخی از مردم اعتقاد داشتند که تحصیل دختران در دوره ابتدایی به منظور ضرورت آموختن سواد حداقلی؛ یعنی خواندن و نوشتن لازم است؛ اما ادامه تحصیل دختران را در مقطع دبیرستان ضروری نمی‌دانستند. عده‌ای نیز به کلی با تحصیل دختران مخالفت می‌کردند و این کار را به تمسخر و استهزا می‌گرفتند. بدین دلیل سال‌ها دبیرستان دخترانه در مشهد تأسیس نشد (آقاملایی، ۱۳۸۴: ۹۸، ۱۷۹؛ متولی حقیقی، ۱۳۸۴: ۱۹۷).

دبستان دخترانه دولتی دوشیزگان در سال ۱۳۰۸ ش. تأسیس شد (مدرس رضوی و فیاض، ۱۳۸۶: ۱۵۸). بعداً با همین نام دبیرستان دوشیزگان نیز در سال ۱۳۱۱ ش. به عنوان یک دبیرستان دولتی در کوچه‌باغ عنبر بالا خیابان تأسیس شد که مدیریت آن با خانم طلعت دفتری بود. سیکل اول این دبیرستان تا سال ۱۳۱۴ ش. کامل شد؛ اما در سال ۱۳۱۵ ش. تغییر نام یافت و دبیرستان ایران‌دخت نام‌گذاری شد. پس از مدتی این دبیرستان به کوچه فتاح‌خان واقع در راسته سراب منتقل شد و پس از ساختن یک دبیرستان شش‌کلاسه، برای همیشه در آنجا باقی ماند. ریاست این دبیرستان دخترانه در ابتدا با خانم طلعت دفتری بود که پس از فوت وی، خانم فروغ مظفری ریاست این دبیرستان را بر عهده گرفت. دبیرستان شاهدخت، دبیرستان دولتی دخترانه دیگری بود که در سال ۱۳۱۵ ش. با سه کلاس در کوچه‌باغ نادری تأسیس شد؛ اما از آنجا که قسمت اعیان‌نشین و بالای شهر مشهد فاقد دبیرستان دخترانه بود، در دهه بیست، اداره فرهنگ مشهد در انتهای خیابان جهانبانی یک مدرسه دوطبقه با تجهیزات کامل آن روزگار، احداث کرد و دبیرستان شاهدخت به آن محل انتقال یافت (پیشه‌ور، ۱۳۴۹: ۴۴؛ متولی حقیقی، ۱۳۸۴: ۱۹۹). نام امروزی آن در همان محل، دبیرستان آزادگان است.

موزه و کتابخانه آستان قدس

احتشام کابواییان (۱۳۵۵: ۳۰۷-۳۰۸) در اثر ارزشمند خود می‌گوید: «در جنوب مدرسه علینقی میرزا و جنوب شرقی صحن نو، در محلی که تیمچه معروف به پائین‌پا قرار داشت، مکانی برای ساختمان کتابخانه و موزه در نظر گرفته شد». در واقع تا آن زمان کتابخانه هزارساله رضوی مخزن کتاب و قرائت‌خانه نداشت؛ کتابخانه‌ای که در شأن فرهنگی آستان قدس می‌بود. دیگر اینکه

اشیای بسیار گران‌بها و عتیقه‌ای در خزانه جواهرات و نفائس آستان قدس وجود داشت که نمایش آن‌ها به عنوان یک کار ارزشمند فرهنگی می‌توانست فرهنگ ایرانی، اسلامی را در موزه، در معرض تماشای بازدیدکنندگان قرار دهد. موزه‌ای که هم‌اکنون یکی از برترین موزه‌های ایران و یکی از موزه‌های مطرح دنیاست. مهم‌تر از همه اینکه این ساختمان عظیم، باید در باب‌الرضای رضوی احداث می‌شد که انتخاب شایسته‌ای بود (آستان قدس رضوی، ۱۳۵۶: ۶۳-۶۴).

ساختمان موزه و کتابخانه جدید در سه طبقه با نظر مسیو گدار^۱، مدیرکل فنی باستان‌شناسی ایران احداث شد (اوکتائی، ۱۳۴۰: ۴۲-۴۳). طبقه اول آن انبار موزه، طبقه دوم موزه و طبقه سوم کتابخانه و قرائت‌خانه بود. در ۱۴ آذر ۱۳۱۶ ش. مراسم نصب سنگ بنا، با تشریفات خاصی در محل موزه انجام شد. در این مراسم که آقای پاکروان استاندار خراسان و آقای اوکتائی رئیس کتابخانه، حضور داشتند، سنگ بنای ساختمان موزه و کتابخانه با تشریفات در زیر در ورودی به کار گذاشته شد. در این سنگ بنا که به خط نستعلیق نوشته شده، از پهلوی اول و پاکروان به عنوان آمر و مجری نام برده شده است (آموزگار، ۱۳۱۶ ج: ۱؛ احتشام کاویانیان، ۱۳۵۵: ۳۰۸، ۳۱۶-۳۱۷).

این ساختمان بسیار مستحکم از آذر ۱۳۱۶ تا شهریور ۱۳۲۰ ش. در دست ساخت بود؛ اما جنگ جهانی و ورود سربازان روسی سبب توقف ساخت آن شد. به هر حال با تثبیت اوضاع سیاسی و آمدن منصور به عنوان نیابت تولیت و استاندار خراسان، کار تکمیل ساختمان کتابخانه و موزه از سر گرفته شد و تا مهرماه سال ۱۳۲۳ ش. تکمیل و تجهیزات آن نیز نصب شد. کار انتقال کتب در همان سال انجام گرفت و کتب چاپی و خطی از بالای ایوان طلای صحن کهنه و مرتبه فوقانی دارالعهزّه به طبقه سوم ساختمان جدید منتقل شد. برای تسهیل در عبور و مرور مراجعین، یک درب ورودی برای صحن موزه در فلکه نیز در نظر گرفته شد. این بنای مستحکم و دیدنی که در نوع خود در آن زمان در مشهد یگانه بود، در ۲۲ آذر ۱۳۲۴ ش. توسط محمدرضا پهلوی افتتاح شد (اوکتائی، ۱۳۴۰: ۴۱-۴۲؛ مؤتمن، ۱۳۵۵: ۲۸۸).

---

1. Monsieur Godard.

تأسیس کلاس پرستاری

اداره معارف در مهرماه ۱۳۱۵ش. اقدام به تأسیس کلاس پرستاری با مدرک سیکل کرد. وزارت معارف، خانم میس پیزه^۱ را به‌عنوان معلم کلاس پرستاری به مشهد اعزام کرد که با پزشکان و معدود پرستاران مشهد، این کلاس را از نظر آموزشی مدیریت می‌کرد و محل آموزش بیمارستان شاه‌رضا بود (آقاملایی، ۱۳۸۴: ۲۵۸؛ آموزگار، ۱۳۱۵ب: ۱). این مدرسه از ۱۵ مهر ۱۳۱۵ش. تحت نظر عده‌ای از پزشکان ایرانی و آمریکایی تأسیس شد و دوره تحصیلی آن، دو سال و رایگان بود. محصلان پس از فراغت از تحصیل و دریافت گواهی‌نامه، سوگند یاد می‌کردند و کلاه پرستاری دریافت می‌نمودند. در سال ۱۳۱۷ش. اولین گروه از محصلین این آموزشگاه فارغ‌التحصیل شدند و توانستند در بیمارستان‌ها مشغول به کار شوند. مدرک مدرسه پرستاری، همپایه دیپلم متوسطه بود و کسانی که موفق به دریافت آن می‌شدند می‌توانستند وارد آموزشگاه مامایی شوند. پس از مدتی محل آموزشگاه پرستاری که در یک قسمت از بیمارستان شاه‌رضا قرار داشت، به محل دبیرستان ایراندخت انتقال داده شد (آزادی، ۱۳۱۵: ۱؛ آزادی، ۱۳۱۶الف: ۱؛ رضایی مکی، ۱۳۷۸: ۶۷۷۰).

بیمارستان شهرداری

بیمارستان ۱۵۰ تختخوابی شهرداری که به منظور معالجه و مداوای بیماران فقیر و بی‌بضاعت، مدتی در دست تعمیر و تکمیل بود، در زمان استانداری پاکروان در سال ۱۳۱۸ش. افتتاح شد. به دستور پاکروان بین شهرداری، آستان قدس و بهداری خراسان قراردادی تنظیم شد که طبق آن آستان قدس، ۵۰ تختخواب در بیمارستان شهرداری ایجاد کند. بهداری نیز علاوه بر پرداخت حقوق سه پزشک بیمارستان شهرداری، سالیانه ۱۸۰ هزار ریال به بیمارستان نیز کمک نماید. ریاست این بیمارستان را دکتر احمد سالاری بر عهده داشت. در این بیمارستان به بیماران نیازمند علاوه بر معالجه، داروی رایگان نیز داده می‌شد (آموزگار، ۱۳۱۸د: ۱؛ آموزگار، ۱۳۲۶: ۱؛ آزادی، ۱۳۱۸ب: ۱). این بیمارستان در دروازه سراب قرار داشت.

1. Miss Pisa.

آموزشگاه عالی بهداشت

آموزشگاه‌های عالی بهداشت به منظور پرورش پزشک‌یار و برای حل مشکلات پزشکی و درمانی سرپایی در دهستان‌ها و مبارزه با بیماری‌های واگیر و فراگیر تأسیس شد (آزادی، ۱۳۱۹: ۲). در آن دوره به علت کمبود پزشک و نیاز شهرستان‌ها و روستاها، مقرر شده بود مراکز مخصوص تربیت پزشک در مراکز استان‌ها ایجاد شود. در اواخر سال ۱۳۱۸ش. با تلاش دکتر سامی‌راد آموزشگاه عالی بهداشت شروع به ثبت‌نام افراد دارای مدرک دیپلم کرد (شاهین‌فر، ۱۳۸۲: ۲۲؛ آذری خاکستر، ۱۳۹۵: ۲۱۱-۲۱۲). در سال ۱۳۱۹ش. اولین آموزشگاه عالی بهداشت مشهد، توسط اداره بهداشت تأسیس شد. این آموزشگاه به طور موقت در محل دبیرستان فردوسی مشهد با یک دوره تحصیلی، چهار سال برای تربیت پزشک‌یار شروع به کار کرد (آزادی، ۱۳۱۹: ۲). سپس جهت برگزاری کلاس‌های آموزشگاه بهداشت، مکانی در خیابان جهانبانی اجاره شد. بعدها سیدمحمد قریشی مکانی را در خیابان دانشگاه (محل دانشکده پزشکی از ۱۳۲۷ تا ۱۳۷۷ش.) جهت برگزاری کلاس‌ها در اختیار آموزشگاه قرار داد که خود زمینه‌ای برای تأسیس دانشکده پزشکی در سال ۱۳۲۸ش. در همان محل شد. به دلیل وقوع جنگ جهانی دوم در سال ۱۳۲۰ش. و حضور نیروهای متفقین در مشهد، فعالیت آموزشگاه بهداشت تعطیل شد؛ اما خیلی زود آموزشگاه فعالیت خود را از سر گرفت و اولین سالن تشریح، به وسیله دکتر سامی‌راد در همین محل جدید احداث شد. آموزشگاه عالی بهداشت همچنان به فعالیت خود ادامه داد تا اینکه بعدها به دلیل ورود فارغ‌التحصیلان دانشکده پزشکی به عرصه درمان و مداوا، به تدریج از فعالیت آن کاسته شد (آذری خاکستر، ۱۳۹۵: ۲۱۲-۲۱۳؛ آذری خاکستر، ۱۳۹۵الف: ۶۴).

اقدامات اقتصادی

هدف از بررسی توصیفی مؤسسات اقتصادی مشهد در دوره پاکروان، تأثیر این مؤسسات بر روی توسعه فضای شهری مشهد است. تأسیس کارخانه‌ها در حاشیه شهر، علاوه بر ایجاد اشتغال، باعث مهاجرپذیری، سکونت و نیز گسترش شهر به آن حدود شد.

کارخانه نخریسی و نساجی خسروی

کارخانه نخریسی خسروی، اولین کارخانه نساجی در خراسان بود که با جدیدترین وسایل و ماشین‌آلات نخریسی و نساجی آن دوره احداث شد. در تیرماه ۱۳۱۰ش. رضاشاه دستور ایجاد کارخانه نخریسی و پارچه‌بافی مشهد را به محمدولی اسدی، نایب‌التولیه آستان قدس صادر کرد. قرار شد آستان قدس رضوی، بانک ملی و یک شرکت آلمانی سرمایه‌گذاری کنند. بانک ملی نیز مأمور اجرای احداث کارخانه شد (آزادی، ۱۳۱۶ج: ۱). پس از تشکیل چندین جلسه، مبلغی جمع‌آوری شد و هیئت‌مدیره کارخانه انتخاب شد؛ ولی پس از مدتی به علت دستوری که از مرکز به بانک ملی شعبه مشهد رسید، این بانک از مشارکت در کارخانه کناره‌گیری کرد و اجرای آن مدتی به تأخیر افتاد. تجار مشهد و پارسیان هند که در مشهد حضور داشتند، داوطلب خرید پنجاه درصد سهم بانک ملی شدند که مورد موافقت بانک و شرکت قرار گرفت؛ اما پارسیان در مرحله عمل، پولی انتقال ندادند و از این‌رو سرمایه تجار مشهد نیز پس از دو سال پس داده شد (بهار، ۱۳۱۳ب: ۱).

در اواسط سال ۱۳۱۳ش. در این باب با حضور محمدولی اسدی، نایب‌التولیه آستان قدس و سلمان اسدی نماینده مجلس و عده‌ای از تجار مشهد، جلسه‌ای تشکیل و کارخانه نخریسی با سرمایه ششصد هزار تومان تأسیس شد. سیصد هزار تومان از سرمایه این شرکت توسط تجار مشهد و دویست و پنجاه هزار تومان نیز به وسیله زردشتیان هند که در مذاکرات اولیه حضور داشتند، تأمین شد و پنجاه هزار تومان بقیه را اسدی از طرف آستان قدس تقبل کرد (آستان قدس رضوی، سند شماره ۱۳۷۵۴۱/۱ و ۱۶۵۶۸۸/۱ و ۱۶۳۶۰۱/۴؛ موسوی، ۱۳۱۳ب: ۱). بدون شک جشن هزاره فردوسی و شرکت افراد نامداری چون تاگور از هند در این جشن ملی سبب همکاری پارسیان در امر سرمایه‌گذاری در کارخانه نخریسی شده بود. به هر حال شرکت سهامی نخریسی و نساجی خسروی مشهد در چهاردهم اسفند ۱۳۱۳ش. برای مدت پنجاه سال به ثبت رسید (محبوبی اردکانی، ۱۳۷۶، ج ۳: ۱۲). در مردادماه ۱۳۱۴ش. قرارداد ساختمان کارخانه نخریسی با کمپانی هوختیف^۱ آلمان منعقد و پس از هشت ماه عملیات ساختمانی آن شروع شد. سطح زیربنای کارخانه و سوله‌های آن، حدود ۷۶۰۰ متر مربع بود که طبق اصول مهندسی با

سیمان مسلح (بتون و میل‌گرد) ساخته شد (آستان قدس رضوی، سند شماره ۱۳۷۵۴۱/۳ و ۱۳۷۴۶/۱؛ آزادی، ۱۳۱۶ج: ۱).

در سال ۱۳۱۶ش. کلیه ماشین‌آلات شرکت نخ‌ریسی و نساجی وارد و عملیات نصب ماشین‌آلات خاتمه یافت. مراسم افتتاح کارخانه نخ‌ریسی و نساجی در ۱۱ اسفندماه ۱۳۱۶ش. انجام شد و پاکروان استاندار خراسان، کارخانه نخ‌ریسی را افتتاح کرد (آزادی، ۱۳۱۶ب: ۱؛ آموزگار، ۱۳۱۶الف: ۱). کارخانه نخ‌ریسی مشهد پس از شروع به کار، عنوان کارخانه نخ‌ریسی و نساجی خسروی پیدا کرد و منسوجات آن به نام منسوجات خسروی نام‌گذاری شد. زمین آن از طرف آستان قدس واگذار شد که در منطقه گل ختمی در جنوب شهر مشهد قرار داشت که هم‌اکنون به چهارراه نخ‌ریسی مشهور است. این زمین به صورت چهارگوش است که حدود دویست هکتار مساحت دارد و در ضلع جنوب شرقی چهارراه نخ‌ریسی قرار دارد. پس از انقلاب، بنا به دستور شهرداری مشهد، کارخانه به بیرون از شهر انتقال پیدا کرد و فضای فیزیکی آن تا اندازه‌ای مسطح شد؛ اما متأسفانه بین شهرداری مشهد بر سر اینکه این مساحت ۲۰۰ هکتاری به یک فضای سبز تبدیل شود که بسیار مورد نیاز منطقه است و یا کاربری اقتصادی پیدا کند که آستان قدس پیگیر آن است، اختلاف نظر وجود دارد.

کارخانه قند آبکوه

کارخانه قند آبکوه یکی از قدیمی‌ترین کارخانه‌های قند ایران است و بعد از کارخانه قند کرج و کهریزک، سومین کارخانه قند در ایران قلمداد می‌شود. فکر ایجاد این کارخانه با حضور پاکروان در مشهد مطرح شد و اسدی، تولیت آستان قدس، هم در واگذاری زمین مورد نیاز و هم سرمایه‌گذاری لازم، مساعدت کرد. از این‌رو در سفری که در نیمه دوم سال ۱۳۱۳ش. محمود جم به عنوان نخست‌وزیر به مشهد داشت، موضوع مطرح شد و به تصویب رسید. به هر حال بخشی از اراضی آبکوه که موقوفه آستان قدس و در آن زمان حدود ده کیلومتر با شهر فاصله داشت، به این کار اختصاص یافت (بهریزی، ۱۳۴۲: ۲۱؛ صابر، ۱۳۵۷: ۱۶). این کارخانه در بین سال‌های ۱۳۱۳-۱۳۱۵ش. به دست کارشناسان و تکنسین‌های چک‌اسلواکی در زمینی به مساحت ۲۸ هزار متر مربع احداث شد (محبوبی اردکانی، ۱۳۷۶، ج ۳: ۳۵۱). تجهیزات این کارخانه از کشور

چک اسلواکی به مبلغ پانصد هزار دلار از طرف دولت خریداری و در پنجم آبان ماه ۱۳۱۵ ش. افتتاح شد (آزادی، ۱۳۱۰: ۱؛ آموزگار، ۱۳۱۵ الف: ۱). در این کارخانه دو نوع کارگر دائمی و فصلی به کار مشغول بودند و کارگران به دو شیفت شب کار و روز کار تقسیم می شدند. این کارخانه هم‌اکنون در وسط شهر قرار گرفته است و فقط شکر به این کارخانه وارد می شود و قند تولید می کند (محمودی کاشانی، ۱۳۵۱: ۶-۷؛ صابر، ۱۳۵۷: ۲۰-۲۱). احداث کارخانه قند آبکوه در غرب شهر مشهد و تردد افراد بسیاری از صنوف مختلف به این منطقه، سبب جمعیت پذیری، و رونق ساخت و ساز مناطق اطراف و گسترش شهر مشهد به سمت غرب شد.

کارخانه برق شهری

از دیگر کارخانه‌هایی که در این دوره احداث شد، کارخانه برق شهری بود که علاوه بر تأمین روشنایی، انرژی سهل‌الوصول و جایگزین مناسبی به جای نفت و گازوئیل بود (مطیعی لنگرودی، ۱۳۷۳: ۱۵۸). نخستین کارخانه برق مشهد در سال ۱۳۱۳ ق. (۱۲۷۴ ش) در زمان مظفرالدین شاه، تأسیس شد که فقط مخصوص آستان قدس رضوی و روشنایی حرم مطهر بود (خوانیکی، ۱۳۴۱: ۱۸؛ سهامی، ۱۳۴۹: ۱۲). در سال ۱۳۱۶ ش. مذاکراتی برای تجمیع کارخانه‌های برق مشهد به منظور تشکیل شرکت سهامی برق مشهد به عمل آمد و با مشارکت شهرداری و مجموع کارخانه‌های برق مشهد، شرکت برق منطقه‌ای خراسان تأسیس شد. در سال ۱۳۱۸ ش. شرکت برق خسروی با سرمایه شرکت نخ‌ریسی و نساجی خسروی تأسیس شد که سهام‌دار اصلی آن آستان قدس بود. در سال ۱۳۱۸ ش. بین هارطونیان مدیرعامل شرکت برق منطقه‌ای خراسان و پاکروان استاندار خراسان، قراردادی بسته شد که به موجب آن زمینی به مساحت پنج هکتار از اراضی آستان قدس برای ایجاد و نصب کارخانه برق به شرکت برق منطقه‌ای خراسان واگذار شد (آستان قدس رضوی، سند شماره ۸۹۸۴۷/۱۵۶ و ۱۶۵۶۸۸/۱ و ۱۳۹۳۰۵/۱؛ موسوی، ۱۳۲۶: ۱). این زمین در حاشیه خیابان تهران (امام‌رضا) و در حاشیه میدان رودکی (فلکه برق، میدان ۲۸ مرداد، میدان بسیج) بود. در سال ۱۳۱۹ ش. آستان قدس بقیه سهام شرکت برق را نیز خرید. بدین ترتیب تمام سهام کارخانه برق خسروی متعلق به آستان شد (سهامی، ۱۳۴۹: ۱۴، ۱۶). یقیناً ایجاد کارخانه برق در جنوب شهر، علاوه بر ارائه خدمات روشنایی به شهروندان و رفاه

زندگی آنان، سبب مهاجرپذیری و گسترش شهر به آن مناطق شده و از نظر رونق در امر ساخت-وساز و امور تجاری و سکونت، تأثیر بسزایی داشته است.

احداث خیابان‌ها و میادین

درواقع از همان ابتدای سلطنت رضاشاه احداث خیابان‌های جدید در مشهد، شروع شد و حداقل شش خیابان جدید تا قبل دوره پاکروان احداث شده بود. خیابان‌ها در حقیقت راه رفت‌وآمد شهروندان با وسایل نقلیه چرخدار حیوانی یا موتوری بود که کار جابه‌جایی مسافر و بار را انجام می‌دادند. در دوره‌ای که ما از آن صحبت می‌کنیم، هم‌گاری جهت حمل بار و هم‌درشکه جهت حمل مسافر، در شهر در رفت‌وآمد بودند؛ اما به تدریج بر وسایط نقلیه موتوری افزوده شد؛ چنان‌که در پایان این دوره علاوه بر تاکسی، چند خط اتوبوس‌رانی نیز در مشهد دایر شد. علاوه بر آن احداث خیابان‌های جدید، سبب ساختمان‌سازی و تعبیه دکان و مغازه شد که طبعاً زمینه اشتغال بیشتری را در شهر فراهم کرد. دکان‌ها و اشتغالات جدید، سبب گردش مالی و اقتصادی شد و شهر مشهد پس از چند دهه، از نظر جمعیتی و اقتصادی به دو شهر اصفهان و تبریز نزدیک شد.

میدان سوم اسفند (۱۰ دی)

در سال ۱۳۱۴ ش. شهرداری مشهد، میدانی در بیرون دروازه ارگ احداث کرد تا وسایل نقلیه بتوانند دور بزنند. نام این میدان که در خارج از دروازه ارگ قرار داشت، سوم اسفند گذاشته شد و در سال ۱۳۱۷ ش. با خیابان ارگ توسط شهرداری آسفالت شد (آزادی، ۱۳۱۴ الف: ۱؛ آموزگار، ۱۳۱۷: ۱). آنچه مسلم است اینکه احداث این میدان سبب گسترش فیزیکی مشهد به سوی جنوب بوده است. درواقع احداث خیابان رازی که اسم بامسمایی بود، برای اتصال بیمارستان شاه‌رضا به میدان سوم اسفند و سبب ارتباط بیمارستان به شبکه سراسری خیابان‌های مشهد شد. اگرچه پیشتر با احداث خیابان جم در سال ۱۳۰۸ ش. بیمارستان شاه‌رضا به فلکه سراب (میدان سعدی) وصل شده بود؛ اما وجود یک میدان وسیع در جلو بیمارستان که بخشی از آن را گودال کم‌عمقی (استخر خاکی) تشکیل می‌داد، سبب مشکلات بسیاری برای عابران و وسایل نقلیه چه در تابستان از جهت ایجاد گرد و خاک و چه در زمستان از جهت گل‌ولای می‌شد؛ البته بعداً با

ایجاد خیابان استخر (جهانبانی) و کوچک‌شدن این میدان وسیع، این وضعیت ناهنجار تا اندازه‌ای تعدیل شد^۱.

تعریض راه ملک آباد

در سال ۱۳۱۴ ش. راهی که به سوی غرب مشهد می‌رفت و از دهکده تقی‌آباد شروع می‌شد، بازسازی، تعریض و تسطیح شد. این راه ابتدا به روستای احمدآباد می‌رسید و سپس از اراضی ملک‌آباد عبور می‌کرد تا به وکیل‌آباد می‌رسید. چون بخش مهمی از اراضی بین ملک‌آباد و وکیل‌آباد متعلق به حاج حسین‌آقای ملک بود، بلدیه با همکاری حاج حسین‌آقای ملک شروع به شن‌ریزی و تسطیح این راه ۲۰ کیلومتری کرد و در دو طرف آن، راهی که به بیلاقات مشهد می‌رفت، همه جا نهال درخت توت غرس شد. چون ادامه راه باید از روی مسیل ملک‌آباد عبور می‌کرد، بلدیه مشهد در سال ۱۳۱۶ ش. اقدام به ساختن پل بتن‌آرمه در حدود سه‌راهی خیام امروزی کرد (آستان قدس رضوی، سند شماره ۱۰۰۲۵۲/۲۰؛ آموزگار، ۱۳۱۶ ب: ۱؛ آزادی، ۱۳۱۶ د: ۱).

خیابان استخر (جهانبانی یا چمران امروزی)

شهرداری مشهد در سال ۱۳۱۷ ش. برای احداث خیابانی از میدان ورودی بیمارستان شاه‌رضا به دروازه جنت، دست به کار جالب و پُرخرجی زد و تمام املاک و منازل مسیر خیابان خریداری و تخریب شد (آزادی، ۱۳۱۷ ب: ۱). اما ابتدا باید قسمت انتهایی این خیابان و نزدیک بیمارستان که کال قره‌خان بود، پوشش می‌یافت. از آنجا که در محدوده کال، یک استخر طبیعی یا به قول مشهدی‌های قدیمی، "استخل" برای جمع‌شدن آب برف و باران وجود داشت، این خیابان شمالی-جنوبی، خیابان استخر نام گرفت. با اتمام عملیات احداث خیابان استخر، استاندار وقت؛ یعنی پاکروان در اواخر سال ۱۳۱۸ ش. از این خیابان بازدید و دستور افتتاح و عبور و مرور وسایل نقلیه را صادر کرد. در سال ۱۳۱۹ ش. شهرداری اقدام به احداث امتداد قسمت شمالی خیابان استخر

۱. مصاحبه با رضا نقیبه، مشهد، تاریخ مصاحبه ۱۳۹۸/۷/۱۲.

نمود که به بالا خیابان و میدان شهرداری وصل می‌شد (آموزگار، ۱۳۱۸ج: ۱؛ آزادی، ۱۳۱۸ج: ۱؛ آزادی، ۱۳۱۹ج: ۲).

خیابان جنت

در ضلع شمال غربی ارگ مشهد، دروازه جنت بود؛ اما چون ساختار ارگ بتدریج عوض شده بود و ساکنین کوچه‌های اطراف ارگ، هم به خاطر معابر تنگ و هم به دلیل عدم دسترسی به خیابان، راه مناسبی برای عبور و مرور نداشتند، بلدیّه به فکر افتاد تا از دروازه جنت، دو راه به سوی جنوب و شرق ایجاد کند. خیابان جنوبی درواقع همان خیابان استخر بود که در بالا توضیح داده شد. خیابانی که به سوی شرق کشیده شد، از جهت نام دروازه جنت، خیابان جنت نام‌گذاری شد. خیابانی با عرض هشت متر و طول چهارصد متر که با اتصال به خیابان ارگ، جایی برای قدم‌زدن و خرید بود. خیابان جنت از معدود خیابان‌هایی است که از زمان احداث تا کنون اسم آن عوض نشده و بازگشایی آن سبب اتصال دو خیابان استخر (جهانبانی سابق و چمران امروزی) و ارگ شده است و به گسترش فیزیکی مشهد در محدوده جنوب غربی آن زمان مشهد کمک اساسی کرد. احداث این خیابان نیز در سال ۱۳۱۷ش. شروع و در سال ۱۳۱۸ش. افتتاح شد (آزادی، ۱۳۱۷الف: ۱؛ آزادی، ۱۳۱۸الف: ۱؛ آموزگار، ۱۳۱۸الف: ۱).

خیابان سعدی

در سال ۱۳۱۹ش. شهرداری اقدام به احداث خیابانی نمود که کوچه سراب را به دروازه سراب وصل می‌کرد. این خیابان به نام سعدی شهرت یافت و در دروازه سراب یک میدان احداث شد که میدان سراب نام گرفت. این خیابان سعدی که هم‌اکنون یکی از خیابان‌های شلوغ و پُرتراфик مشهد است، خیابان پهلوی (امام‌خمینی) را به میدان سعدی (میدان سراب) وصل می‌کند. بلدیّه برای احداث این خیابان مجبور بود منازل مسکونی حاشیه کوچه سراب را از نظر قیمت ارزیابی کند و بهای آن را به مالکین بپردازد (آزادی، ۱۳۱۹ب: ۲). اسم خیابان سعدی نیز از زمان احداث تاکنون، عوض نشده است.

خیابان فوزیه (دانشگاه)

خیابان‌های استخر، جنت و سعدی به‌نوعی در بن‌بست قرار گرفته بودند، و هیچ یک به بالاخیابان که یکی از خیابان‌های اصلی شهر و شاید از پُرفرت‌وآمدترین آن‌ها بود، وصل نبودند. مضافاً اینکه چند سال قبل ادامه بالاخیابان تا میدان شاهپور (توحید فعلی) رسیده بود و مشهد گسترش غربی معناداری پیدا کرده بود. مشکل دیگر این بود که خیابان اسدی یا کوه‌سنگی، یک خیابان با انتها و بدون ابتدا بود و به هیچ‌یک از خیابان‌های داخل شهر وصل نبود. از این‌رو در سال‌های ۱۳۱۸ و ۱۳۱۹ش. دو کار اساسی از نظر گسترش فیزیکی در غرب و جنوب غربی مشهد صورت پذیرفت. نگاهی به نقشه مشهد در دهه دوم قرن چهاردهم شمسی نشان می‌دهد که چگونه مدیران ارشد مشهد، این مشکلات ارتباطی را با احداث خیابان‌های جدید تا اندازه‌ای حل کردند. آن‌ها ابتدا با یک نقشه‌برداری صحیح و اصولی بر آن شدند که خیابان کوه‌سنگی را از میدان تقی‌آباد (شریعتی کنونی) به میدان بلدیه در بالاخیابان وصل کنند.

نقشه‌برداری این مسیر سه‌کیلومتری چند ماهی طول کشید؛ اما از آنجا که در منطقه سراب تنها چند حوزه مسکونی بود که باید تخریب می‌شد و بقیه مسیر، زمین بایر یا باغ یا مزرعه بود، از نظر تسطیح و خیابان‌کشی کار چندان مشکلی به نظر نمی‌رسید. شاید عمده‌ترین مسئله و دغدغه، تخریب باغ‌های شفتالوزار بود که به هر حال هم مالکین چندان راضی به فروش باغ‌های میوه‌دار خود که در جوار مشهد بود، نبودند و هم مجریان، تخریب آن‌ها را از جهت فضای سبز و اقتصاد و تولیدات سردرختی به صلاح نمی‌دانستند؛ اما از آنجا که یک طرف خیابانی که بایستی کشیده می‌شد، حد غربی بیمارستان شاه‌رضا بود و خیابان نه از وسط باغ‌های شفتالوزار، بلکه از حاشیه آن‌ها می‌گذشت و بخش عمده آن‌ها از اراضی آستان قدس بود، توجیه فنی و مدیریت شهری برای تخریب وجود داشت. به هر حال از آنجا که این خیابان جدید، ادامه خیابان کوه‌سنگی رو به سمت شمال بود و باید دارای همان عرض ۴۰ متری می‌بود، قرار بر این شد که مبلغی از قیمت اراضی برای حق مرغوبیت کسر شود و مالکین حاشیه خیابان نسبت به واگذاری اراضی خود با قیمت مناسب‌تری آزاد باشند. این خیابان تا تقاطع خیابان سعدی ادامه یافت؛ جایی که امروز یکی از ایستگاه‌های خط ۲ متروی مشهد است.

از آنجا که در همین سال ۱۳۱۸ ش. ولیعهد ایران با فوزیه مصری ازدواج کرده بود، این خیابان جدیدالاحداث فوزیه نام گرفت که دو هزار متر طول آن بود. خیابانی که چند سال پس از رفتن فوزیه از ایران و تشکیل دانشکده پزشکی در مشهد به خیابان دانشگاه نام گذاری شد و پس از هفتاد و سه سال بر همین نام باقی مانده است. اکنون خیابان تازه تأسیس فوزیه، با سه خیابان جنت، استخر (جهانبانی بعدی) و سعدی ارتباط پیدا کرده بود؛ اما هنوز به بالاخیابان وصل نشده بود؛ از این رو در میدان سعدی که محل تلاقی خیابان استخر با خیابان سعدی و خیابان فوزیه بود، خیابانی به طول یک کیلومتر به سوی شمال کشیده شد که در واقع ادامه همان خیابان فوزیه بود و به میدان بلدییه وصل می شد. احداث این خیابان در سال ۱۳۱۸ ش. شروع شد؛ اما تا اواسط سال ۱۳۱۹ ش. اتمام آن به طول انجامید و در نهایت میدان شهرداری مشهد به خیابان های جنوبی و غربی مشهد متصل شد. به همین نحو بیمارستان شاهرضا نیز به میدان بلدییه متصل شد (متولی حقیقی، ۱۳۹۲، ج ۲: ۴۶۰).

حمل و نقل نوین شهری

تمدن جدید با دو ویژگی کلی در سرتاسر دنیا گسترده شد: علوم جدید و فنون جدید. یکی از دستاوردهای فنون جدید، ساخت موتور یا ماشین بود که ابتدا با ذغال سنگ و نفت کار می کرد و پس از دسترسی به بنزین و گازوئیل، در حمل و نقل تحول اساسی به وجود آمد. نصب ماشین ها (موتورها) در اتومبیل یا بر روی باربرهای چرخدار، حکایتی حیرت انگیز شد. از این زمان به بعد این موتور یا ماشین بود که با قوه محرکه خود، بساط بارکش های حیوانی دوچرخ یا چهارچرخ را به تدریج جمع کرد و به تاریخ سپرد.

در اوایل دوره پهلوی به علت کمی وسعت شهر و نزدیک بودن منازل به محل کسب و کار، تنها از درشکه استفاده می شد؛ اما در دروره پاکروان، شهر مشهد برای نخستین بار با ورود دو دستگاه اتوبوس، صاحب سیستم حمل و نقل درون شهری شد (سعیدی، ۱۳۴۴: ۱۸۵). هندی ها اولین کسانی بودند که خط اتوبوس رانی را در مشهد دایر کردند. در سال ۱۳۱۸ ش. یک دستگاه اتوبوس توسط بابای هند و یک دستگاه هم به وسیله علی محمدخان در مشهد مشغول به کار شد و پس از مدت کوتاهی، تیماچی و ملک هندی نیز هر کدام یک دستگاه دیگر اضافه کردند. در سال

۱۳۱۹ش. آقای حسین باقری دو دستگاه و حسین طوسی یک دستگاه به تعداد اتوبوس‌ها افزودند. اتوبوس‌ها در دو مسیر از فلکه شمالی حضرت به خیابان تهران تا فلکه برق (میدان بسیج) و بالعکس و از فلکه حضرت به خیابان نادری، شاه‌رضا، خسروی و پهلوی و بالعکس به جابه‌جایی مسافران می‌پرداختند. در سال ۱۳۱۸ش. هشت دستگاه تاکسی توسط خانم فخرالدوله از تهران خریداری و به مشهد آورده شد و تاکسی نیز در مشهد شروع به کار کرد (مغانی، ۱۳۴۱: ۲۳۰، ۲۳۳).

نتیجه‌گیری

در اولین سال‌های دهه نخست قرن چهاردهم شمسی، مشهد فقط دارای یک خیابان شرقی-غربی بود که شاه‌عباس صفوی احداث کرده بود. از صحن عتیق به طرف شرق را پایین خیابان (خیابان سفلی، خیابان صفوی) می‌گفتند که عرض آن حدود ۲۲ متر و طول آن حدود یک کیلومتر بود. از صحن عتیق به سوی غرب نیز خیابانی وجود داشت که موسوم به بالا خیابان (خیابان علیا، خیابان نادری) بود که نهر خیابان از وسط هر دو خیابان شرقی و غربی عبور می‌کرد. مشهد تا اواخر دوره قاجار، بافت سنتی خود را حفظ کرده بود؛ اما در دوره پهلوی با شکل‌گیری مراکز اداری و دولتی، تغییرات محسوسی در این بافت به وجود آمد. در واقع دوره رضاشاه سرآغاز دوره توسعه فضای شهری شهر مشهد به شمار می‌رود. خیابان‌کشی‌های جدید مشهد از سال ۱۳۰۸ش. آغاز شد. در این سال، اماکن قدیمی و فرسوده اطراف حرم مطهر تخریب و یک کمربندی در گرداگرد حرم احداث شد که همه اماکن متبرکه را در بر می‌گرفت و به نام فلکه حضرت نام‌گذاری و مشهور شد. در سال‌های بعد، این گسترش همچنان ادامه پیدا کرد و خیابان‌های شاه‌رضا، طبرسی، تهران، خسروی، سپه، ارگ، جم، پهلوی و کوه‌سنگی با اسلوب جدید احداث شدند. استانداران خراسان در این دوره اختیارات زیادی نداشتند و همواره تحت تأثیر قدرت اسدی، نایب‌التولیه آستان قدس بودند؛ البته خود اسدی نیز یکی از بانیان مشهد جدید است و در دوره وی کارهای زیادی در مشهد انجام گرفت. با اعدام اسدی در سال ۱۳۱۴ش. منصب نیابت تولیت آستان قدس نیز به پاکروان استاندار خراسان واگذار شد. به دنبال افزایش قدرت پاکروان، اصلاحاتی مانند توسعه مؤسسات آموزشی، فرهنگی و بهداشتی، تأسیس

کارخانه‌ها، خیابان‌کشی و ایجاد راه‌های بین‌شهری و توسعه حمل‌ونقل عمومی صورت پذیرفت. اقدامات پاکروان دو نتیجه اساسی در برداشت؛ یکی احداث و ورود نمادهای سخت‌افزاری و نرم-افزاری مدرن و دیگر توسعه شهری مشهد که زیرساخت آن از دوره اسدی شروع شده بود و در دوره پاکروان دگرگونی بیشتری یافت. ایجاد خیابان‌های جدید و ساخت‌وسازهای تازه باعث شد که مناطقی در خارج از محلات قدیمی، شامل مزارع و باغ‌های درون باروی شهر به مناطق مسکونی تبدیل شود. تأسیس کارخانه‌ها در حاشیه شهر نیز باعث گسترش شهر به آن حدود شد. علاوه بر همه این‌ها، وقوع جنگ جهانی دوم نیز سبب مهاجرت مردم شهرهای دور و نزدیک و روستاهای اطراف به شهر مشهد شد. همه این عوامل باعث شد شهر از مرکز به سمت غرب و جنوب غربی گسترش پیدا کند. موضوعی که در سنوات بعد به علت آب و هوای مساعدتر این مناطق، همچنان در دستور کار توسعه قرار گرفت و سبب گسترش فضای شهری مشهد شد.

منابع

- آذری خاکستر، غلامرضا (۱۳۹۵ الف). شناسایی و معرفی اولین‌های مشهد. مشهد: شهرداری مشهد، شورای اسلامی شهر، مرکز پژوهش‌ها.
- _____ (۱۳۹۵ ب). تاریخ پزشکی نوین مشهد. تهران: دانشگاه آزاد اسلامی، معاونت دانشجویی و فرهنگی.
- آزادی، گلشن (۱۳۱۰). "کارخانه قندسازی". آزادی (۷ تیر).
- _____ (۱۳۱۴ الف). "ساختمان میدان سوم اسفند". آزادی (۵ آذر).
- _____ (۱۳۱۴ ب). "دانشکده معقول و منقول". آزادی (۱۳ آبان).
- _____ (۱۳۱۵). "مدرسه پرستاری". آزادی (۳ مهر).
- _____ (۱۳۱۶ الف). "آموزشگاه پرستاری". آزادی (۲۱ شهریور).
- _____ (۱۳۱۶ ب). "آئین گشایش کارخانه نخریسی". آزادی (۱۲ اسفند).
- _____ (۱۳۱۶ ج). "تاریخچه کارخانه نخریسی". آزادی (۱۴ اسفند).
- _____ (۱۳۱۶ د). "ساختمان پل راه ملک آباد". آزادی (۸ شهریور).
- _____ (۱۳۱۷ الف). "احداث خیابان جنت". آزادی (۲۰ آذر).
- _____ (۱۳۱۷ ب). "خیابان استخر". آزادی (۲۶ تیر).
- _____ (۱۳۱۸ الف). "احداث خیابان جنت". آزادی (۲۸ آبان).
- _____ (۱۳۱۸ ب). "باز شدن بیمارستان شهرداری". آزادی (۱ دی).
- _____ (۱۳۱۸ ج). "باز شدن خیابان استخر". آزادی (۱۰ دی).
- _____ (۱۳۱۹ الف). "اساسنامه و برنامه آموزشگاه عالی بهداشت". آزادی (۵ شهریور).
- _____ (۱۳۱۹ ب). "اجازه گشایش خیابان سعدی". آزادی (۱۹ خرداد).
- _____ (۱۳۱۹ ج). "امتداد خیابان استخر". آزادی (۱۹ خرداد).
- _____ (۱۳۱۹ د). "کلاس آموزشگاه عالی بهداشت". آزادی (۶ مهر).
- آستان قدس رضوی (۱۳۵۶). آستان قدس رضوی دیروز و امروز. مشهد: آستان قدس رضوی.
- آقاملابی، ایرج (۱۳۸۴). تاریخچه آموزش و پرورش نوین مشهد و اداره کل خراسان. مشهد: مرنديز.

- آموزگار، علیرضا (۱۳۱۵ الف). "آئین گشایش کارخانه نخریسی". آفتاب شرق (۷ آبان).
- _____ (۱۳۱۵ ب). "کلاس پرستاری". آفتاب شرق (۲۶ مهر).
- _____ (۱۳۱۶ الف). "آئین گشایش کارخانه نخریسی". آفتاب شرق (۱۲ اسفند).
- _____ (۱۳۱۶ ب). "پل سازی راه ملک آباد". آفتاب شرق (۱۸ مرداد).
- _____ (۱۳۱۶ ج). "نصب اولین سنگ بنای موزه". آفتاب شرق (۱۶ آذر).
- _____ (۱۳۱۷). "آسفالت میدان سوم اسفند". آفتاب شرق (۷ تیر).
- _____ (۱۳۱۸ الف). "اقدام به ساختن پل". آفتاب شرق (۲۰ خرداد).
- _____ (۱۳۱۸ ب). "انتقال دانشکده معقول و منقول". آفتاب شرق (۱۵ اسفند).
- _____ (۱۳۱۸ ج). "خاتمه پل سازی خیابان استخر". آفتاب شرق (۵ آذر).
- _____ (۱۳۱۸ د). "گشایش بیمارستان شهر". آفتاب شرق (۱۲ دی).
- _____ (۱۳۲۶). "تاریخچه بیمارستان شهر". آفتاب شرق (۲۵ اسفند).
- احتشام کویانیان، محمد (۱۳۵۵). *شمس الشمسوس یا تاریخ آستان قدس رضوی*. مشهد: آستان قدس رضوی.
- اوکتائی، شازده (۱۳۴۰). "کتابخانه آستان قدس رضوی". *نامه آستان قدس رضوی*، دوره دهم، ش ۶ (خرداد): ۴۱-۴۶.
- بهار، احمد (۱۳۱۳ الف). "افتتاح دانشسرای مقدماتی". بهار (۱۴ آبان).
- _____ (۱۳۱۳ ب). "کارخانه نخریسی و نساجی". بهار (۳۰ مرداد).
- _____ (۱۳۱۳ ج). "گشایش دانشسرای مقدماتی". بهار (۱۵ آبان).
- بهروزی، محسن (۱۳۴۲). "کارخانه قند آبکوه مشهد". پایان نامه کارشناسی تاریخ و جغرافیا، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه مشهد.
- پیشه‌ور، ایران (۱۳۴۹). "تحول در آموزش و پرورش". پایان نامه کارشناسی جغرافیا، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه مشهد.
- تمدنی، احمد (۱۳۱۵). *سالنامه تمدن*. مشهد: چاپخانه حسینی.
- جلالی، غلامرضا (۱۳۷۷). *تقویم تاریخ خراسان*. تهران: مرکز اسناد انقلاب اسلامی.

- خوانیکی، محمدعلی (۱۳۴۱). "شرکت سهامی نخریسی و نساجی و برق خسروی خراسان". *پایان نامه کارشناسی تاریخ و جغرافیا، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه مشهد*.
- دبیرستان حرفه‌ای و هنرستان صنعتی مشهد (۱۳۳۶). *دبیرستان حرفه‌ای و هنرستان صنعتی مشهد*. مشهد: انجمن نشریه و سالنامه دبیرستان.
- دبیرستان فردوسی مشهد (۱۳۱۵). *سالنامه دبیرستان فردوسی مشهد*. مشهد: چاپخانه تابان.
- رضایی مکی، فاطمه (۱۳۷۸). "فعالیت‌های فرهنگی و اجتماعی زنان در عصر رضاشاه". *پایان نامه کارشناسی ارشد تاریخ، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه فردوسی مشهد*.
- سعیدی، عباس (۱۳۴۴). "جغرافیای شهر مشهد". *مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه مشهد، سال اول، ش ۲ و ۳ (تابستان و پاییز): ۱۷۴-۱۹۷*.
- سهامی، عنایت‌الله (۱۳۴۹). "برق، تلفن و آب آشامیدنی مشهد". *پایان نامه کارشناسی جغرافیا، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه مشهد*.
- شاهین فر، محمد (۱۳۸۲). *خاطرات پزشکی در مشهد*. تهران: سنبله.
- صابر، احمد (۱۳۵۷). "تحول کارخانه قند آبکوه". *پایان نامه کارشناسی جغرافیا، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه فردوسی مشهد*.
- عاقلی، باقر (۱۳۸۰). *شرح حال رجال سیاسی و نظامی معاصر ایران، ج ۱*. تهران: گفتار.
- غروی، توفیق؛ هوشیار، حسن؛ ضیافتی، کاوه (۱۳۹۸). "بررسی گسترش کالبدی شهر بوکان و اثرات آن بر پیرامون". *نخبگان علوم و مهندسی، دوره چهارم، ش ۳ (مرداد): ۱-۱۹*.
- ماهوان، احمد (۱۳۸۳). *تاریخ مشهد/الرضا*. مشهد: ماهوان.
- متولی حقیقی، یوسف (۱۳۸۴). *تاریخچه آموزش و پرورش نوین خراسان از آغاز تا انقلاب اسلامی*. مشهد: مرندیز.
- _____ (۱۳۹۲). *تاریخ معاصر مشهد، ج ۲*. مشهد: شهرداری مشهد، شورای اسلامی شهر.
- محبوبی‌اردکانی، حسین (۱۳۷۶). *تاریخ مؤسسات تمدنی جدید در ایران، ج ۳*. به کوشش کریم اصفهانیان و جهانگیر قاجاریه. تهران: دانشگاه تهران.
- محمودی کاشانی، ربابه (۱۳۵۱). "صنعت قند در قلمرو کارخانه قند آبکوه". *پایان نامه کارشناسی جغرافیا، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه مشهد*.

- مدرس رضوی، محمدتقی؛ فیاض، علی اکبر (۱۳۸۶). مشهد در آغاز قرن چهارده هجری، مشهور به گزارش مکتب شاهپور. تصحیح مهدی سیدی. مشهد: آهنگ قلم.
- مطیعی لنگرودی، حسن (۱۳۷۳). *جغرافیای اقتصادی خراسان*. مشهد: آستان قدس رضوی، مؤسسه چاپ و انتشارات.
- مغانی، حسین (۱۳۴۱). *بهشت شرق*. مشهد: زوار.
- موسوی، میرمرتضی (۱۳۱۳ الف). "افتتاح دانشسرای مقدماتی". *طوس* (۱۳ آبان).
- _____ (۱۳۱۳ ب). "تأسیس کارخانه نخریسی". *طوس* (۱۳ آبان).
- _____ (۱۳۲۶). "تأسیس شرکت برق". *طوس* (۱۱ آذر).
- مؤتمن، علی (۱۳۵۵). *تاریخ آستان قدس رضوی*. مشهد: آستان قدس رضوی.
- میرنیا، علی (۱۳۷۴). *وقایع خاور ایران*، ج ۲. مشهد: اردشیر.

اسناد

آستان قدس رضوی. بنیاد پژوهش‌های اسلامی. آرشیو، سند شماره‌های ۱۳۷۴۶/۱، ۸۹۸۴۷/۱۵۶، ۱۰۰۰۸۹/۸۴، ۱۰۰۲۵۲/۲۰، ۱۳۷۵۴/۱، ۱۳۷۵۴/۳، ۱۳۹۳۰۵/۱، ۱۶۳۶۰۱/۴، ۱۶۵۶۸۸/۱.

مصاحبه‌ها

- منتجبی، هاشم، تاریخ مصاحبه ۱۳۹۸/۷/۱۲.
- نقیعی، رضا، تاریخ مصاحبه ۱۳۹۸/۵/۲۵.

پیوستها

<p>شماره ۴۰۲ آزادی شماره ۱۸ شماره ۱۷ ۲۱ خرداد ۱۳۸۸</p>	<p>شماره - ۴۴۴ شماره ۱۸ شماره ۱۷ ۲۱ خرداد ۱۳۸۸</p>	<p>شماره ۱۸ شماره ۱۷ ۲۱ خرداد ۱۳۸۸</p>	<p>شماره ۱۸ شماره ۱۷ ۲۱ خرداد ۱۳۸۸</p>
<p>شماره ۱۸ شماره ۱۷ ۲۱ خرداد ۱۳۸۸</p>	<p>شماره ۱۸ شماره ۱۷ ۲۱ خرداد ۱۳۸۸</p>	<p>شماره ۱۸ شماره ۱۷ ۲۱ خرداد ۱۳۸۸</p>	<p>شماره ۱۸ شماره ۱۷ ۲۱ خرداد ۱۳۸۸</p>
<p>شماره ۱۸ شماره ۱۷ ۲۱ خرداد ۱۳۸۸</p>	<p>شماره ۱۸ شماره ۱۷ ۲۱ خرداد ۱۳۸۸</p>	<p>شماره ۱۸ شماره ۱۷ ۲۱ خرداد ۱۳۸۸</p>	<p>شماره ۱۸ شماره ۱۷ ۲۱ خرداد ۱۳۸۸</p>
<p>شماره ۱۸ شماره ۱۷ ۲۱ خرداد ۱۳۸۸</p>	<p>شماره ۱۸ شماره ۱۷ ۲۱ خرداد ۱۳۸۸</p>	<p>شماره ۱۸ شماره ۱۷ ۲۱ خرداد ۱۳۸۸</p>	<p>شماره ۱۸ شماره ۱۷ ۲۱ خرداد ۱۳۸۸</p>

خیابان جنت
چون کوچه که از دروازه جنت بطرف
اداره دادگستری و خیابان بهاوی امتداد دارد
تهی بود از طرف اداره شهرداری طبق تصویب
مقام استانداری و وزارت کشور برای توسعه و
امتداد آن بطرف مستقیم بارک و خیابان بهاوی
اقدام گردیده و چون چهار متر بر عرض
کوچه افزوده میشود مشغول تکمیل پرونده
و تصقیه امور خانه های که در طرفین یا سایر
خیابان واقع است میباشد

(تصویر ۱) خیابان جنت (آزادی، ۱۳۱۷: ۱)

شماره ۱۸
شماره ۱۷
۲۱ خرداد ۱۳۸۸

شماره ۱۸
شماره ۱۷
۲۱ خرداد ۱۳۸۸

شماره ۱۸
شماره ۱۷
۲۱ خرداد ۱۳۸۸

شماره ۱۸
شماره ۱۷
۲۱ خرداد ۱۳۸۸

شماره ۱۸
شماره ۱۷
۲۱ خرداد ۱۳۸۸

شماره ۱۸
شماره ۱۷
۲۱ خرداد ۱۳۸۸

شماره ۱۸
شماره ۱۷
۲۱ خرداد ۱۳۸۸

شماره ۱۸
شماره ۱۷
۲۱ خرداد ۱۳۸۸

شماره ۱۸
شماره ۱۷
۲۱ خرداد ۱۳۸۸

شماره ۱۸
شماره ۱۷
۲۱ خرداد ۱۳۸۸

شماره ۱۸
شماره ۱۷
۲۱ خرداد ۱۳۸۸

شماره ۱۸
شماره ۱۷
۲۱ خرداد ۱۳۸۸

شماره ۱۸
شماره ۱۷
۲۱ خرداد ۱۳۸۸

شماره ۱۸
شماره ۱۷
۲۱ خرداد ۱۳۸۸

شماره ۱۸
شماره ۱۷
۲۱ خرداد ۱۳۸۸

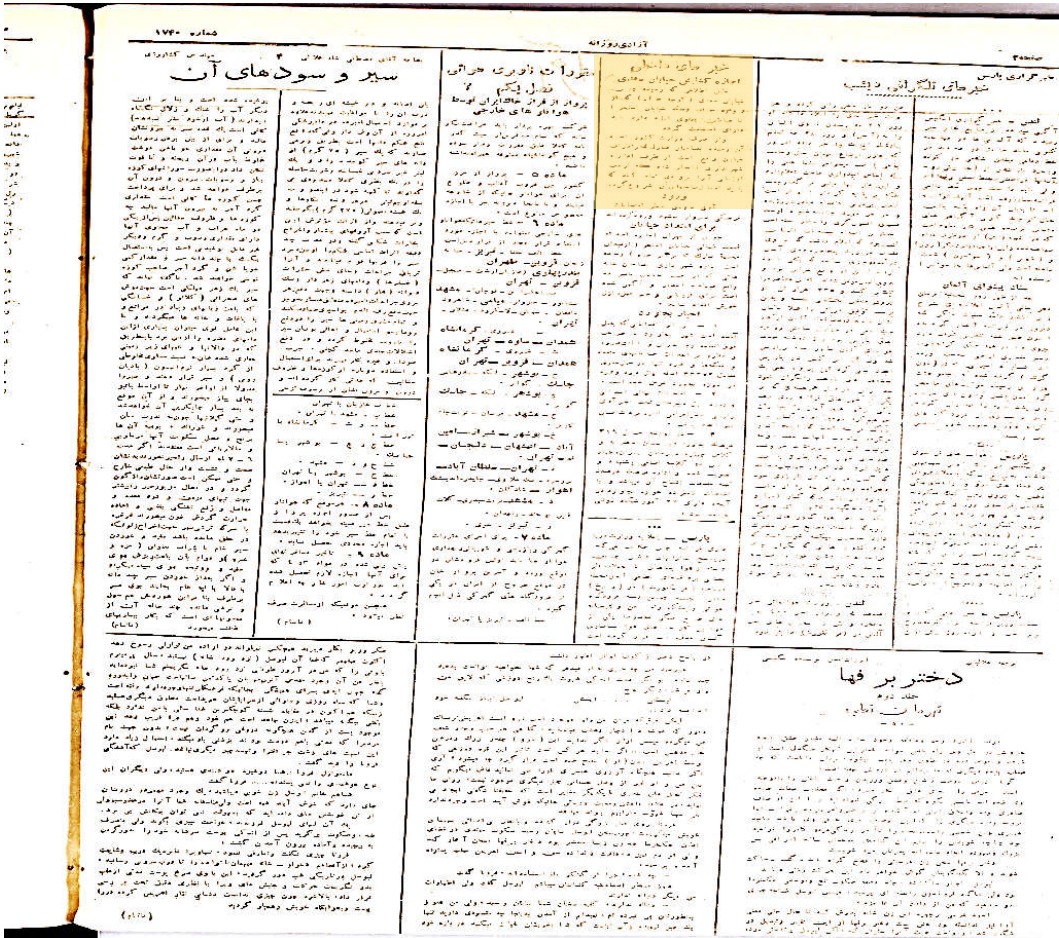
شماره ۱۸
شماره ۱۷
۲۱ خرداد ۱۳۸۸

شماره ۱۸
شماره ۱۷
۲۱ خرداد ۱۳۸۸

شماره ۱۸
شماره ۱۷
۲۱ خرداد ۱۳۸۸

شماره ۱۸
شماره ۱۷
۲۱ خرداد ۱۳۸۸

شماره ۱۸
شماره ۱۷
۲۱ خرداد ۱۳۸۸

اجازه کاشایی خیابان سعیدی طبق اطلاعی که رسیده چون خیابان سعیدی (کوچه سراب) که از دوهوزه سراب (فلکه خیابان استخر) تا خیابان پهلوی ادامه دارد باید دارای استقامت گردد و از طرف وزارت کشور اجازه این اوسیده، بصادریان منازل کمدر اطراف خیابان واقع است از طرف اداره شهر داری انتظار شده که ترتیب آرزوهای آنها بزودی تمام گشته که باید اعمال ساختمان آن شروع گردد

(تصویر ۲) خیابان سعیدی (آزادی، ۱۳۱۹: ۲)

شماره ۱۰۲۵	شماره ۱۰۳۶ شبه ۴	۲۹ تیرماه ۱۳۹۴ ۲۷ تیرماه ۱۳۹۵	شماره ۷۰ شبه ۳	شماره ۷۰ شبه ۳	شماره ۷۰ شبه ۳
آزادی					
پایگاه علمی، فرهنگی و اجتماعی					
<p>با رعایت کلیه ضوابط و مقررات، کلیه مطالب و مقالات پذیرفته شده در این مجله، به صورت خودکار در اختیار مسئولان و مراجع ذیصلاح قرار می‌گیرد. همچنین کلیه حقوق چاپ و نشر برای ناشر محفوظ است. در صورت تمایل به انتشار مجدد، لطفاً به ناشر اطلاع دهید.</p>					

بفروشی میخوانی ۳

مجموعه کتابهای ارزشمند در زمینه‌های مختلف، شامل:

- کتابخانه تخصصی حقوق
- مجموعه آثار علمی و پژوهشی
- کتابهای تالیفات برجسته

برای اطلاع بیشتر و خرید، به دفتر ناشر مراجعه کنید.

ساختن میدان ۳ اسفند

ساختن میدان سوم اسفند [بیرون دروازه ارک] تمام و طارمی های آرا مشغول انمام هستند چند باب دکان خوب نیز در کنار میدان اداره بلد به ساخته. علاوه بر این نظر دارند یکقطعه زمین جهت ساختن یک ساختمان با مساحت ۱۰۰۰ متر مربع در نزدیکی میدان سوم اسفند.

برای اطلاعات بیشتر، به دفتر ناشر مراجعه کنید.

(تصویر ۳) میدان ده دی (سوم اسفند) (آزادی، ۱۳۱۴: ۱)

<p>آزادی تاسیس مهر ۱۳۵۵</p>		<p>شماره - ۱۳۳۷ ۱ شنبه ۴ مهر ۱۶ آبان ماه ۱۳۵۶ ۶ خرداد ۱۳۵۸</p>		<p>مدرسین: ۲۰ نفر ارباب و اشراف: ۲۰ نفر جای اداره: ۲۰ نفر</p>		<p>بهای روزنامه یک ماه: ۲۰۰ ریال سه ماه: ۵۰۰ ریال شش ماه: ۱۰۰۰ ریال</p>		<p>ادرس آگهی مهر ماه: ۲۰۰ ریال دو ماه: ۳۰۰ ریال سه ماه: ۴۰۰ ریال</p>	
<p>انتخابات در این دوره در شهر یازده تنی عضو است و نیز در پاسگیران و کباب پزها مشغول کار کرده است</p> <p>تاریخچه در این دوره در شهر یازده تنی عضو است و نیز در پاسگیران و کباب پزها مشغول کار کرده است</p>									
<p>کارخانه نخ نرسی تعلق آقای کلکلی به نرسی</p> <p>با توجیه آذربایجان که با کربن این کارخانه کشته در سنوات اخیر بود - با توجیه و دست رفتن این کارخانه که به کارخانه نرسی نامیده شد - از طرف دولت که در آن زمان در دست دولت بود - این کارخانه را به نرسی واگذار کردند و در آن زمان نرسی در دست دولت بود و در آن زمان نرسی در دست دولت بود</p>									
<p>تاریخچه شرکت در شش سال پیش در شهر یازده تنی عضو است و نیز در پاسگیران و کباب پزها مشغول کار کرده است</p>									

تاریخچه شرکت
در شش سال قبل از طرف بانک ملی و آستادس و عمده از تجار مشهور بخیرال تاسیس شرکت نخریسی و نساجی اقامه پس از تشکیل چندین جلسات مبلغی مدیره نیز بعد آمد ولی بعد بواسطه دستوری که از مرکز بیابک ملی که موسس آن شرکت بود رسید از مشارکت خود کناره گیری و اجراه اینستادور مدتی تاخیر افتاد در این بین یارسیان هند بمشهد آمده داوطلب شدند بچهار درصد شرکت نمایند مذاکرات نمودند و ایشان هم پس از مراجعت بهمدوستان که قرار بود موافقت شرکانشانرا نلکارا اعلام بدارند مدتی تاخیر انداخته تا اینکه سرمایه پرداختی عمده تجار مشهد پس از دو سال مسترد گردید پس از تشریف فرمای جناب آقای یاکروان در اسفند ماه ۱۳۱۲ مجددا تصمیم مذکور حسب الامر مبارک مزوی ایه ساووه شرکت قباوی ریخته شد بر حسب موافقت اولیای امور یارسیان هند نیز چهل در صد سهام شرکت احتمالاً داده شد و انتخابات اولین هیئت مدیره مرکب از چهار نفر ایرانی و سه نفر یارسیان هند بعدی آمد دو نفر یاروس نیز از ایرانیها انتخاب شدند پس از چند روزی بوسیله بانک قلاحتی و صنعتی ایران اعلان مناسه برای خرید ماشین آلات در طهران منتشر گردید

پس از طی چند ماه مدعی پیشنهادت واصله از طرف بانک کلاحت بیشتر که از مال و جزوهای پیشنهادت واصله با سرمایه ویرانه بیشتر که وقتی نمانده اندا نمانده کان کبابهای خارجه را بچهار صد و هفت و اقی کبسلرلات نمانده بولوسان نیز بشده آمده موضوع نقش کارخانه و خرید ماشین آلات مجددا مطرح گردید مابین آنان از چند کبابی خارجی خریداری گردید

سرمایه اولیه بیشتر مبلغ شش ملیون ریال تعیین گردید بود ولی بعدا پس از دهانه کامل معلوم شد مبلغ نمانده کفایان با و ماشین آلات را نخواهد داد و بعدا همی گرفته شد بجهاد در صد سرمایه اول اضافه شد اعلان نرسون سه ملیون ریال سهام جدید نیز منتشر گردید ولی در این سهام بدی یارسیان هند مشارکت نموده توده اقی کبسلرلات

دوستان و جمله هزار ریال نمانده نمانده بپردازند

ساختن
ساختن کارخانه از نظر مهندس همگی بیکدیگر کبابی و حقیقت آلمانی شده آمده قرارداد منفق و پیشی بهاء در بخت دادند و معقول نیز مصالح لازمه را داده خود بهارن مراجعت و پس از ۸ ماه آمده منزلت ماشین گردیدند این بنا که کلاحتی بر بنامند در حدود ۲۰۰ متر مساحت آن باشد باارباب و وزارت صناعت و امور برداشتی با مسمت مصالح ساخته شده است

ماشین آلات
ماشینهای نخریسی و نساجی و همچنین ماشینهای الکتریکی آن کلاچمن جدید و آخرین نمونه های خود میانه

نظریه
مقارن مابین آن نخریسی بکبابی برادران بلات الکسان برای ۱۰۱۲۰۰۰۰ ریال که از اوزان مربوطه در حدود دو ملیون و چهارمدر هزار ریال خریداری شده است که تعدادی لوازم بدی که مابا الاصلاح نیز مقیم دارد و تمام آنها واره و تعب گردیده است

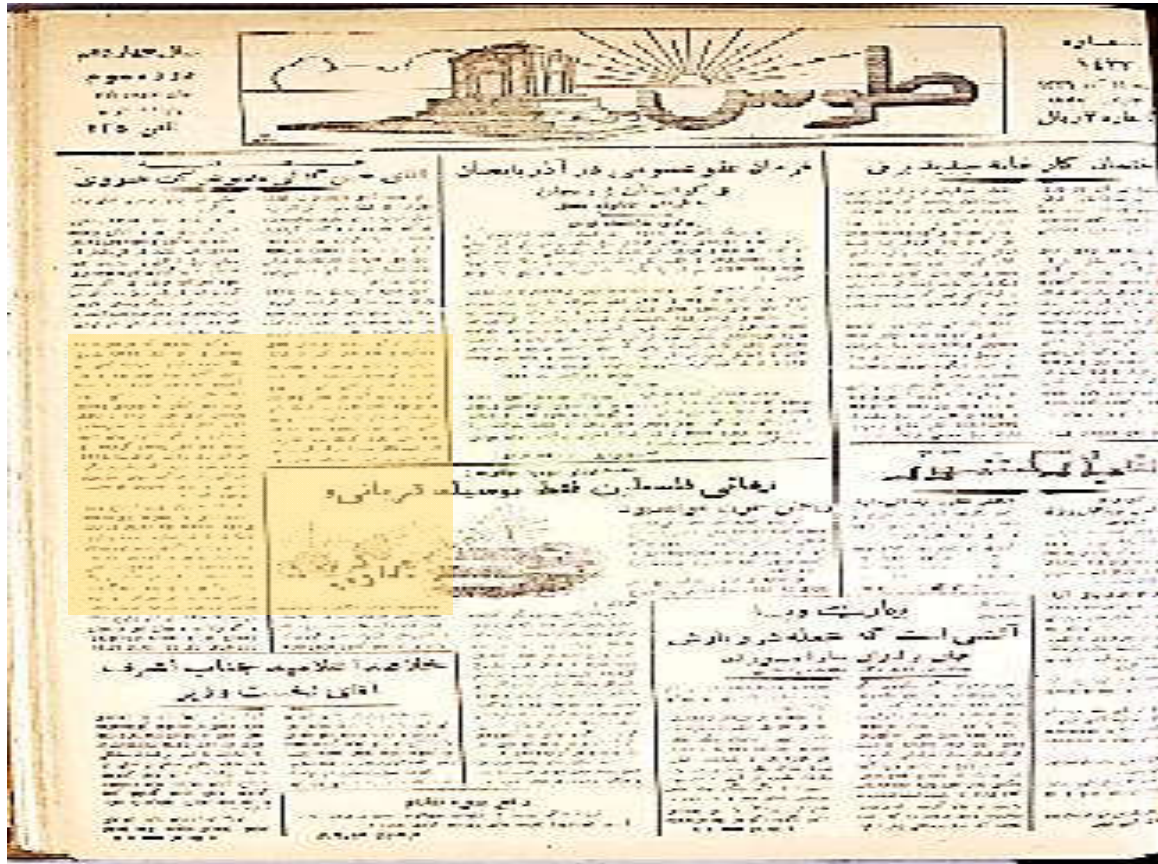
نساجی
بیکند و بنجه دستک مابین آن بافندگی و لوازمات آنرا از کبابی و بونکنس آلمانی مبلغ تریس ۸۰۰۰۰۰۰ ریال خریداری شده - ماشین آلات نرسون را در طرف یکی دو ماه اخیر وارد نمودند الزام تعب کنندگان صادر شده و قرار است همین روزها از برای حرکت نمایند

ابید است در آن نزدیک تعب این ماشین آلات نیز خزینه بقه برای نرسون ۱۳۱۷ شروع بکار نماید

(تصویر ۴) کارخانه نخریسی (آزادی، ۱۳۱۶: ۱)

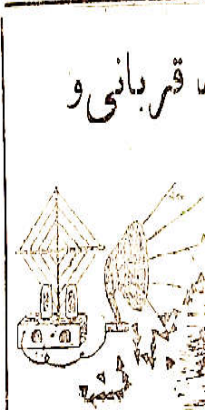

زاد علاوه بر مصرف داخلی خود می‌توانست کمکی به بهبود وضعیت روشنایی برق شهر نماید و ماشین آلات کاهی دیگری نیز بدین منظور خریداری و بکار اندازد برای تأمین نیروی برق شهر پیشقدم گردیده و شرکت برق را در اواخر سال ۱۳۱۸ ضمیمه خود نمود که با نتیجه یک شرکتی بنام شرکت سهامی نفترسو نشانی و برق شهری خواست بوجود آمد.

شرکت خسروی چون احتیاج ورز افزون اهالی را بهصرف برق مشاهده می‌نمود لذا اضافه چند دستگاه دیزلهای دیگری که در دمنرس، بودخر، اری و نیز وسایل تکمیل نصب توربین کارخانه را فراهم و آزاد در ۱۳۲۰ برای انداختن و در اصلاح سهیکشی های نامطلوب شهر هم اقدام و یک رشته سهیکشی هوایی تری دایر گردید.

مصرف صاحبان آن در معاینه و نظارتان ما بوجود آمده علاوه بر اینکه این وضعیت در اثر تیرهای متعدد و سهیم کاهی های متنوع مشاهده بهی را در نقاط شهر بشود گرفته بود اغلب در اثر احداثکام سیمها بیکدیگر و سهیم های تلفن و غیره سدمات مالی و

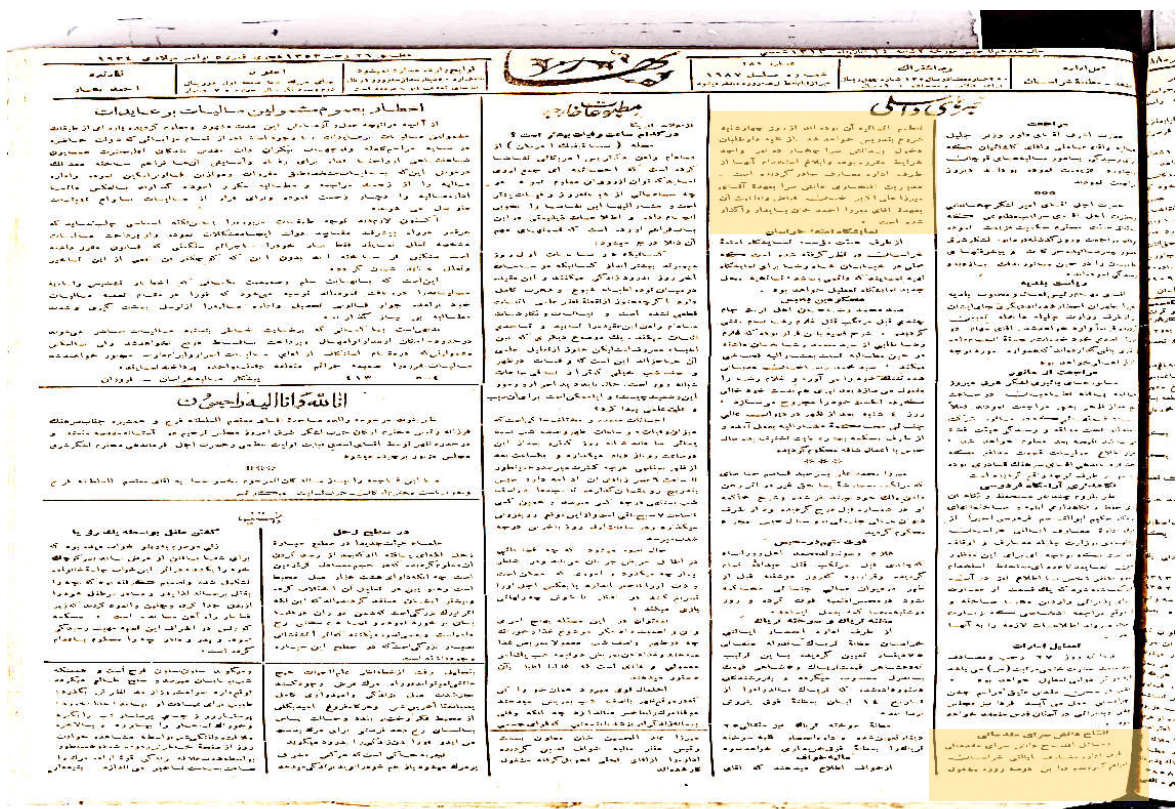
جانی نیز برای مردم و اهالی تواری می‌گردد.
در اواخر سال ۱۳۱۵ به منظور تعمیر کابری برق شهر و اصلاح وضعیت نامطلوب شبکه و تأمین کامل روشنایی ساکنین شهر مشهد شرکتی بنام شرکت سهامی برق تشکیل و سامان کار- شایعات با راه‌گذاری کارشایعات برق شود شرکت مزبور در آن سیمیم گردیده‌اند شرکت برق سه سال عمر ندره و نظر باینکه وسائل لازم و سرمایه‌کافی در دسترس نداشت آنطوری که باید و شاید در این امر توفیق حاصل نگردد.

شرکت خسروی که در سال ۱۳۱۳ تأسیس و از سال ۱۳۱۶ شروع بکار نمود دارای سرمایه کافی و ماشین آلات نسبتاً قوی بود و در آدوقم با داشتن نیروی برق نسبتاً زیاد علاوه بر مصرف داخلی خود

در جنب اهلی استامدار و آتامان مجازم که لظفا دعوت شرکت را قبول فرموده اند از طرف هیئت مدیره شرکت خسروی و کارگزاران آن اظهار امتنان و سپاسگزاری می‌نمایند. این اجازه داده شود اختصاراً تاریخچه برق شهر مشهد و اقداماتیکه در این مدت نسبت به توسعه آن شده‌ری شود بهرش برسانیم.

شهر مشهد تا اواسط سال ۱۳۱۵ دارای چند دستگاه کارخانه کوچک برق به سیستم های متنوع بود که در نقاط مختلف شهر بطور پراکنده دایر و مشغول کار بودند و نیروی حاصله از آن صرفت روشنایی بعضی دکانین و عده خیابانی کمی از خانه داران را تأمین می‌نمود و چون هر یک از کارشایعات متعلق بیک یا چند نفر بود لذا سهیکشی های بی‌دستی از طرف صاحبان آن در معاینه و نظارتان

(تصویر ۶) شرکت برق (موسوی، ۱۳۲۶: ۱)

انتخاب دانش سرای مقدماتی

رسائل افتتاح دانش سرای مقدماتی

از طرف اداره معارف ابائلی خراسان

گرام گسریده دایم دوسه روزه مشغول

تأطیم انالیه آن بوده اند از روز چهارشنبه شروع بتدریس خواهد شد. از کلیه داوطلبان دخول بدانش سرا چهارده نفر واجد شرایط مقررده بوده و ابلاغ استخدام آنها از طرف اداره معارف صادر گردیده است. مدیریت افتخاری دانش سرا بهمهده آقای میرزا علی اکبر خت فیاض و نظامت آن بهمهده آقای میرزا احمد خان پایدار و آگذار شده است.

(تصویر ۷) دانشسرای مقدماتی (بهار، ۱۳۱۳: ۱)

شیر های دانه ای
شیر های دانه ای یکی از شیر های بسیار باارزش و مفید است...

شیر های دانه ای
شیر های دانه ای یکی از شیر های بسیار باارزش و مفید است...

شیر های دانه ای
شیر های دانه ای یکی از شیر های بسیار باارزش و مفید است...

شیر های دانه ای
شیر های دانه ای یکی از شیر های بسیار باارزش و مفید است...

شیر های دانه ای
شیر های دانه ای یکی از شیر های بسیار باارزش و مفید است...

ترجمه کلام حجازی اثر: زکریا بن منظور کوی - مؤسسه علمی
گشاده غزال
کشد از سیر و جاری
پیش مردم
مآثر

خبر هرادی های
خبر هرادی های تلگرافی در پیش
خبر هرادی های تلگرافی در پیش

شیر های دانه ای
شیر های دانه ای یکی از شیر های بسیار باارزش و مفید است...

اساتمه و برنامه آموزشگاه عالی بهداشت
در چند شماره پیش خبر تشکیل آموزشگاه عالی بهداشت را که از اقدامات بسیار دودسته و نیز برای ترمی یک عده جوانان کشور موز است نگاشتیم اینک اساتمه آموزشگاه نامبرده را برای مزید آگاهی داوطلبان می نگاریم.
ماده ۱ - آموزشگاه های عالی بهداشت بنظور تهیه و پرورش سریع پزشکان درجه دوم برای اشتغال مامور پزشکی ساده در دهستانها و مبارزه با بیماری های مه گیر و همگانی تالیس می گردد.
ماده ۲ - شرط ورود در این آموزشگاهها داشتن گواهینامه سه ساله اول دبیرستان میباشد.
ماده ۳ - دوره تحصیل آموزشگاه عالی بهداشت چهار سال خواهد بود.
ماده ۴ - از سال دوم شاگردان صبحا را در بیاناتها ها بکار های بالینی و بعد از ظهر ها در آموزشگاه باویافتن و آموختن معلومات نظری و هیات آزمایشگاهی مشغول خواهند شد.
ماده ۵ - در پایان سال چهارم از دانشجویان امتحان نهائی بعمل میاید و در صورت پذیرفته شدت دانش نامه مخصوص بآنها داده خواهد شد.

شیر های دانه ای
شیر های دانه ای یکی از شیر های بسیار باارزش و مفید است...

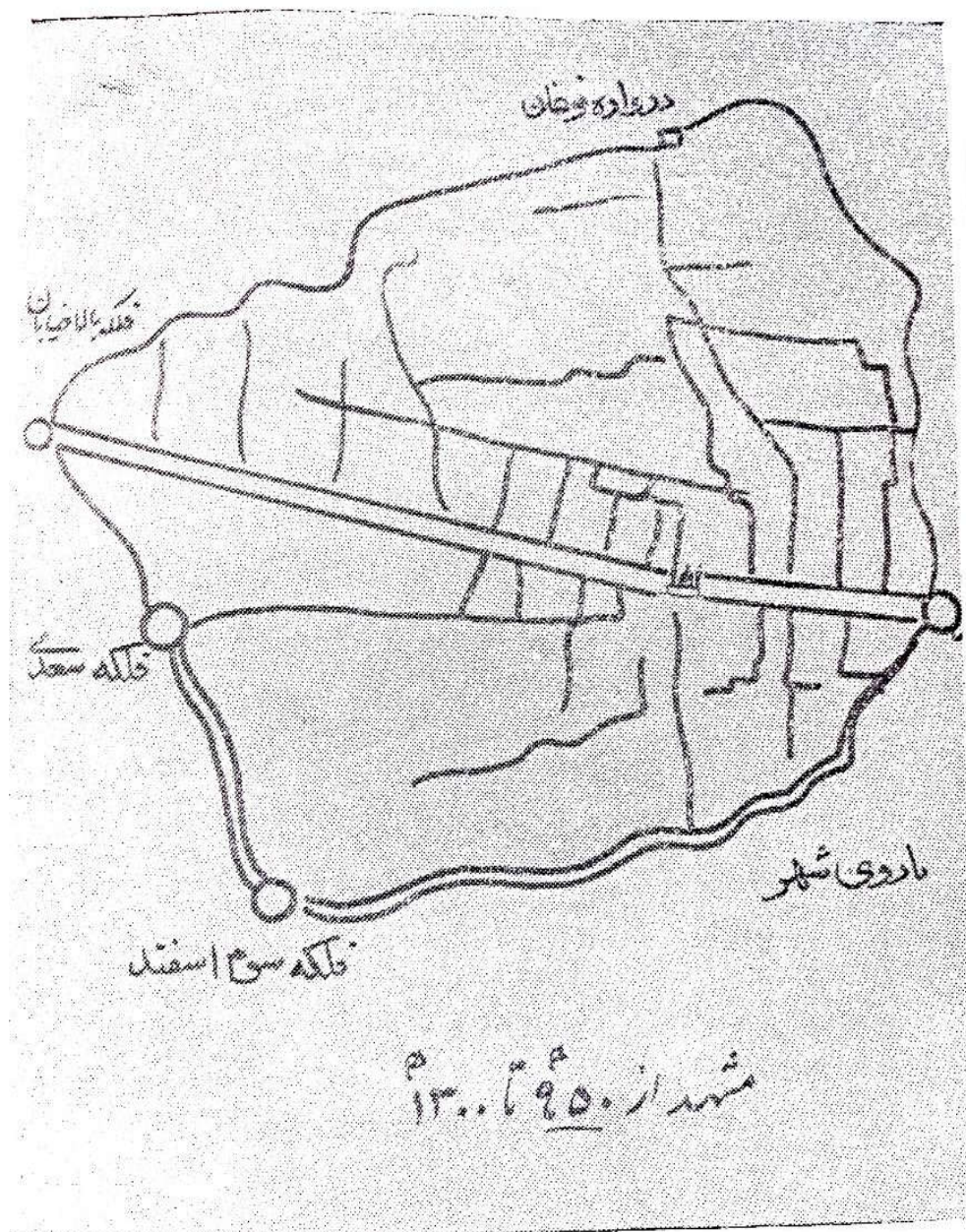

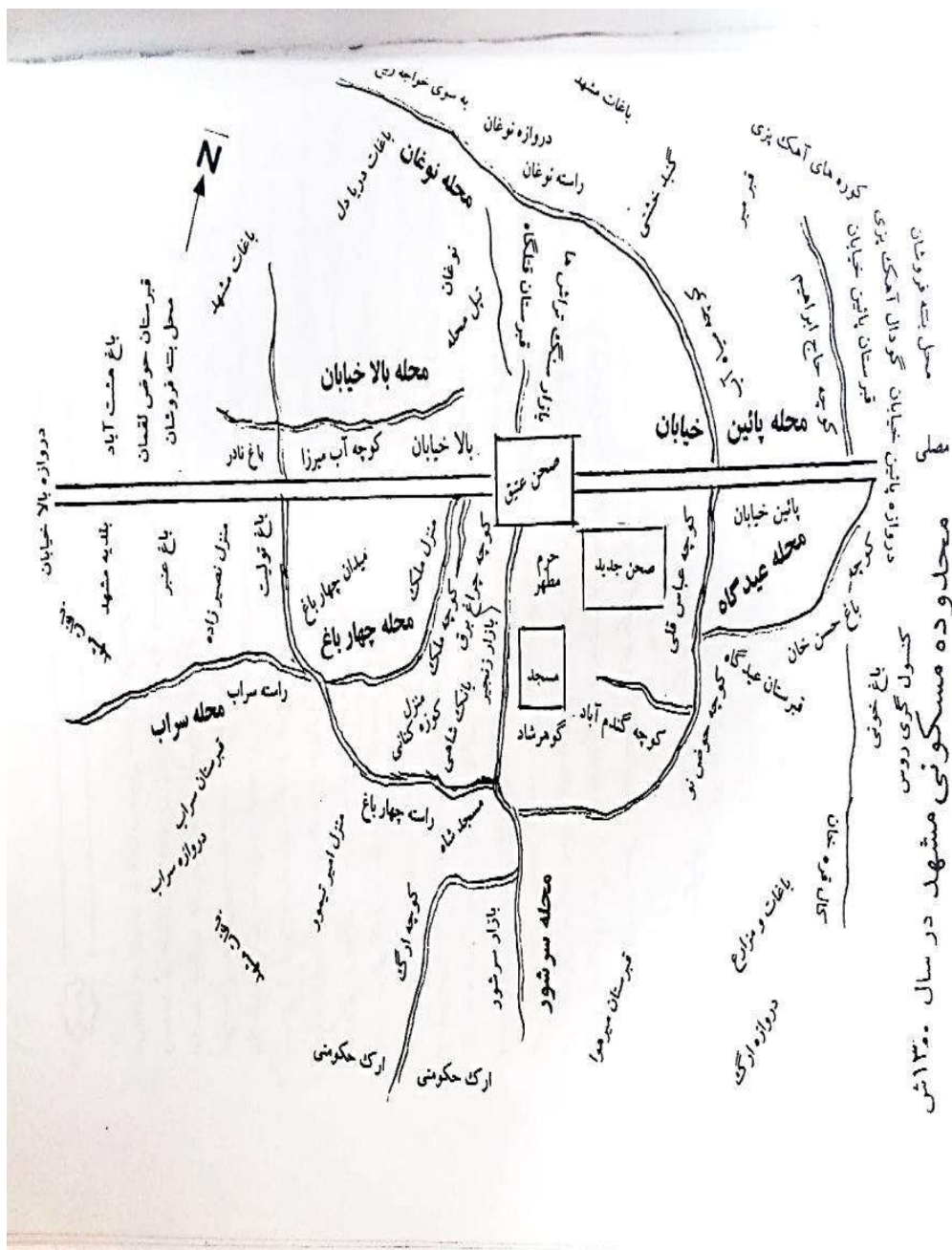
دانشکده علوم منقول

مدرسه فاضلیه چمقریه که از مدارس قدیمه خراسان می باشد اخیراً از طرف وزارت معارف برصمیت شناخته شده و در آئیه بنام دانشکده علوم منقول نامیده خواهد شد پروگرام دانشکده مزبور طبق مقررات وزارت معارف تنظیم و برای تدریس علوم قدیمه و تاریخ و زبان خارجه معلمین بزرگ از مجتهدین و متخصصین ودایران تعیین شده اند .

(تصویر ۱۱) دانشکده معقول و منقول (آزادی، ۱۳۱۴: ۱)

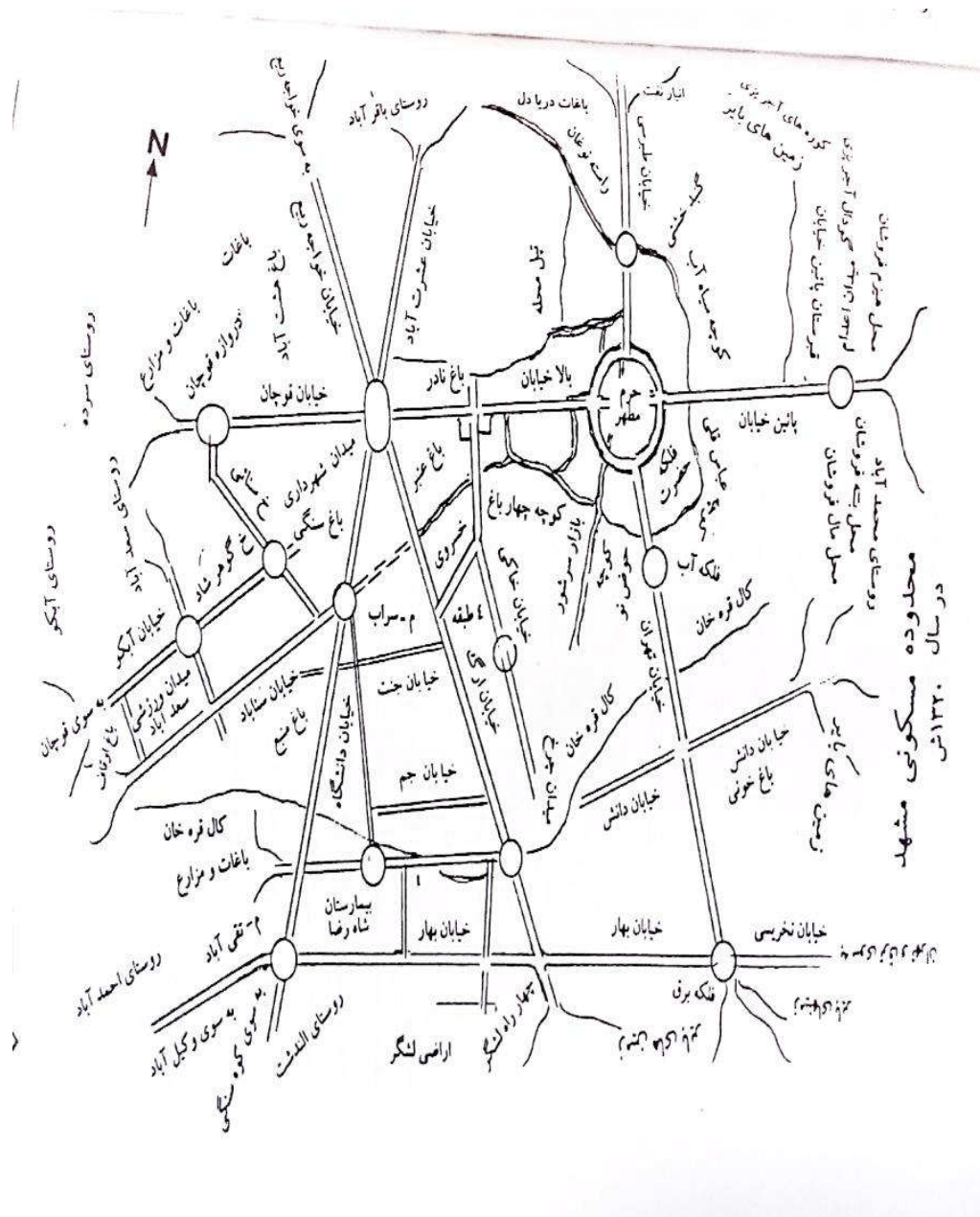

نقشه ۱) محدوده شهر مشهد از سال ۹۵۰ - ۱۳۰۰ ق. (مغانی، ۱۳۴۱: ۹۰)

نقشه ۲) محدوده مسکونی مشهد در سال ۱۳۰۰ ق. (ماهوان، ۱۳۸۳: ۴۷۷)

نقشه ۳) محدوده مسکونی مشهد در سال ۱۳۲۰ ق. (ماهوان، ۱۳۸۳: ۴۷۹)

